

Udskiftning i Riberhus amt

Af *Vald. Andersen*

I de fleste sognehistorier findes et afsnit om *udskiftningen*, mere eller mindre fyldigt, men med god ret, da denne reform var betydningsfuld i sognets historie. I almindelighed vil der være et arkivalsk materiale om emnet til rådighed, enten i arkiverne eller måske endnu at finde hos en af sognets beboere. Ligeledes ses sådanne udskiftningsdokumenter ofte gengivet og omtalt i de amtshistoriske årbøger, Sandt at sige kan disse meget detaillerede beskrivelser næppe læses med interesse af et bredere publikum, hvorimod den lokalkendte med udbytte vil kunne fordybe sig i sit sogns udskiftning.

For den landbrugshistoriske forskning er disse udskiftningsdokumenter imidlertid et værdifuldt kilde-materiale, der vil vidne om de vanskeligheder, hvorunder denne vigtige – eller vigtigste – landboreform gennemførtes. Man vil her se væsentlige sider af bonde-samfundets problemer belyst, ofte i skarpe nærbilleder. Desuden vil de tid efter anden udgivne forordninger om fællesskabets ophævelse m. v. frembyde bemærkelsesværdige træk af samtidens tankegang om »landbrugets fremtarv og nytte«, præsenteret af de skiftende landbokommissioner.

En betingelse for at kunne danne sig et overblik over udskiftningens problematik er dog, at der inddrages et større materiale i undersøgelsen, omfattende f. eks. en landsdel. En sådan opgave er kun i et par tilfælde taget op, og udskiftningen synes ikke i ret høj grad at indbyde til en historisk dybdebehandling.¹⁾ Dette kan skyldes kildematerialets beskaffenhed. Ikke blot vil

der fra amt til amt være forskel i materialets omfang og indhold, men også fra herred til herred kan der være stor forskel, i enkelte tilfælde må konstateres, at der fra et bestemt område intet er bevaret. Denne mangel på egalitet vil påvirke undersøgelsens resultat.

Når der her forsøges at give en sammenfatning af et lidt større antal udskiftninger i Riberhus amt, må det straks erkendes, at området ikke er særlig stort, men kan formodentlig vise repræsentative træk. Der findes i amtsarkivet et ret fyldigt materiale, landvæsenskommissionssager, der kan supplere de årlige indberetninger til Rentekammeret. Kommissionssagerne, der forblev i amtmandens arkiv, er ret nuancerede i form og indhold, så de uden omsvøb afslører, hvad bønderne havde på hjerte, når de stod over for alt det nye, som en udskiftning måtte medføre. En anden grund til at gøre Ribe amt til genstand for undersøgelse vil være, at netop dette amt har et meget varierende landskab, god og dårlig jord, hede og marsk, ligesom beliggenheden på grænsen mellem kongeriget og hertugdømmet kunne tænkes at frembyde særlige træk i udskiftningens procedure.

Ribe amt var i udskiftningstiden ikke det samme som nu. Det var langt mindre, idet Andst og Slaugs herreder dengang hørte under Koldinghus amt, mens Øster Horne herred hørte til Lundenæs amt. Til amtet hørte herrederne Vester Horne, Skads, Gørding og Malt samt birkerne Riberhus og Lustrup. Af disse birker medtages kun den del, der blev til det i 1859 oprettede Ribe herred. Ligeledes er strøgodset i Kalvslund og Hvidding herreder ikke taget med.

— — —

Tanken om at landsbyfællesskabet skulle afskaffes og jorden deles, så hver bonde fik sit eget areal til rådighed, var jo ikke opstået hos bønderne selv. Udskift-

ningstanken fremkom som et regeringsinitiativ, og tiden omkring 1750 kunne opvise flere lignende ideer til at fremme landets velstand. Det var tydeligt, at regeringen her i landboreformernes tidligste forberedende fase ensidigt rettede bestræbelserne mod det økonomiske og ikke tog noget videregående hensyn til så vigtige sider af sagen som bøndernes frigørelse og oplysning. Udskiftningstanken sigtede mod at få bønderne til at præstere mere, forøge avlingen, omsætningen, nationalproduktet, hvad fællesskabet ud fra en ikke uberettiget betragtning hidtil havde hindret. Men hvordan ville bønderne stille sig til tanken om udskiftning? Datidens bønder kunne givetvis ikke være indstillet på reformer. Man var indlevet i fællesskabets system, der ikke gav plads for ret store forandringer i det tilvante, mens det på den anden side indebar en ret udviklet solidaritet, udtrykt ved gensidig hjælpsomhed samt tryghedsfølelsen ved at være »i samme båd«, i virkeligheden en form for *demokrati*, der ikke bør overses.

I *Danske Lov* fra 1683 stod: »Bonde må ej indgrave eller indlukke nogen ager, eng eller jordbund uden hans husbonds minde og alle lodsejeres samtykke. Ej heller aflukke enten folke- eller fægang, hvor den har været af alders tid.«²) Det var disse hovedpunkter i fællesskabets grundlov, der måtte omstødes ved en udskiftning. Endnu i 1720 blev de nævnte bestemmelser draget frem i en forordning, som forbød indhegning af ager, eng eller jordbund uden husbondens og samtlige lodsejeres tilladelse. Det må dog tilføjes, at der hermed navnlig var tale om jord, som uden tilladelse var indtaget »enten udi vores ryttergods eller andet os forbeholdne jordegodsens kobler, marker og enge, eller af nogen vores godsens tilliggende fællesfang, overdrev eller uskiftede jorder«. Det bør bemærkes, at der er en afstand mellem denne forordnings tankegang og indhol-

det af en anden forordning i 1723, der med stor rummelighed opfordrer til at gå i gang med hedernes opdyrkning.³⁾

I løbet af de følgende ca. 25 år skulle man se nye tanker om landvæsensproblemerne komme til udtryk. 1757 dannedes en »Kommission til landvæsnets fremtarv og nytte«, og allerede i 1758 fulgte en forordning, der sigtede mod en *ophævelse af fællesskabet*, og som foreløbig tænkte praktiseret på Sjælland, Møn og Amager, altså tydeligvis et forsøg.⁴⁾ I forordningens første paragraf nævnes lovens forbud mod at indhegne ager, eng eller anden jord uden alle lodsejeres tilladelse »hvilket efter de tiders omstændighed vel kan have haft sin gode grund og hensigt til at forekomme processer og disputer, men ved tidens længde og omstændighedernes forandring er befunden at have medført en og anden ulejlighed, så har Vi til vore kære og tro undersåtters bedste og til landvæsnets og agerdyrknings forbedring allernådigst fundet for godt at forandre og *ophæve* forbemeldte lovens bydende i dens 3. bog. 13. kapt. 13. art. såvel som den under 22. dec. 1720 udgivne forordning«. Formålet angives at være en *ophævelse af fællesskabet især for »de ofte temmelig store og anselige overdrev og deslige fælles marker, hvilke i den stand, de nu er, bringer såre liden nytte, fornemmelig overdrevne«*. Herefter måtte den enkelte lodsejer indhegne på egen bekostning »sin for sig adskilte jord«. Hertil føjes et kongeligt løfte om, at sådan jord, som opbrydes og lægges under plov, ikke ville blive matrikuleret højere, d. v. s. sat højere i hartkorn, end den var ansat til, mens den lå hen som overdrev.

Det kan ikke overses, at *opdyrkningen af overdrevne* med disse bestemmelser kommer stærkt i forgrunden, mens *fællesskabets ophævelse* som sådan indgår i anden række som en nødvendig forudsætning herfor.

Også bymarkernes indhegning omtales i forordningen, men i så vage vendinger, at der ikke gives nogen anvisning på en egentlig deling mellem lodsejerne. Derimod er man mere opmærksom på *jagtens* forbindelse med fællesskabet. Efter en bestemmelse i 1732 havde en lodsejer med mindst fire tdr. hartkorn af byens mark haft ret til at jage over den hele bymark.⁵⁾ Nu bestemtes, at mindst 10 tdr. hartkorn var betingelsen. Havde ingen lodsejer så meget, tilkom jagtretten den lodsejer, der havde mest hartkorn.

1759 fulgte en forordning af stort set samme indhold, der skulle gælde for Fyn og Lolland-Falster med underliggende øer.⁶⁾

1760 nåede man til Jylland.⁷⁾ I denne forordning møder man begrebet *heder*. Herom siges, at ingen ved deling og hegning »må gå de almindelige heder nærmere end hans ejendomsrettighed strækker sig, såfremt han ikke agter derpå bøndergårde straks at lade opbygge og forud af vores amtmænd begærer den dertil behøvende grund, på vores allernådigste approbation, udvist«. Denne bemærkning har tydelig relation til forordningen af 1751, der angik *hedernes opbyggelse*.⁸⁾

Om *bymarkerne* siges, at disse ofte ligger i fællesskab med andre byer. Nogle steder er der markskel, men ingen hegn. Når *en by* eller *den største hartkornsejer i byen* ønsker det, skal der sættes hegn om bymarken, og nabobyen skal levere halvdelen af hegnet. Dette må helst sættes som stendiger. Ellers må der bruges *gærdsel*, d. v. s. trægrene, hvor sådant kan skaffes, eller jorddiger, der beklædes med græstørv og beplantes med torn, enebær o. l. Ligesom der på de kgl. godser var ydet en godtgørelse til beboerne for hver favn opsat stendige, kunne der forventes noget en gang for alle til dem, der opsatte og beplantede levende gærder.

Forordningen tillader en husbond, der ejer en hel by,

at foretage en *rebning*, hvorved alle gårde bliver lige store m. h. t. hartkorn, landgilde og hoveri. Som noget nyt tilføjes, at jorder som under betegnelsen *ornum*, *stuf* eller *særkøb* hidtil havde været uden for rebningen i henhold til gældende lov, nu måtte medtages og inddrages under bymarken. I øvrigt pålægges det amt-mændene at indsende en årlig beretning om, hvad der måtte være opnået som følge af forordningen. Det forbydes, at nogen sag i forbindelse med jordernes deling og indhegning bringes for retten.

Den næste forordning, 1761, »Angående Land-væs-nets i Danmark dets ydermere forbedring, ved fælles-skabet at ophæve og hindre«, står som et næsten kuri-øst indslag i rækken af forordninger.⁹⁾ Den indledes med at udtrykke utilfredshed med, at adskillige gods-ejere var begyndt at sælge deres bøndergods, hele byer eller enkelte gårde, fra herregården, hvorved »fælles-skabet . . . langt mere end nogen tid tilforn forøges, hvilket er ganske stridig imod vores allernådigste øje-mærke ved de om dets afskaffelse allerede gjorde an-ordninger«. Derfor bestemtes nu:

»At ej nogen herregård efterdags ved køb eller salg, mageskifte, arv, gave eller andre tilfælde må skilles fra dens bøndergods, og godset i sig selv ikke heller udi flere ejeres hænder således adspredes, at *fællesskab deraf forårsages*. Understår sig nogen herimod at handle, må de vente efter beskaffenheden, enten med ommeldte ejendommens forbrydelse eller med nogen anden vilkårlig straf at vorde anset«.

Forordningen henstiller, at der, hvor forholdene kræ-ver det for at fremme fællesskabets ophævelse, sker mageskifte mellem lodsejerne. Kan de ikke blive enige herom, må de henvende sig til amtmanden »som her-ved allernådigst anbefales ufortøvet at lade *de tvende udi landvæsnet kyndige mænd, hvilke dertil i hvert*

amt vorder beskikkede, nøje overveje enhvers fundamenter«.

Angående jagtretten fastsætter forordningen, at der kræves 20 tdr. hartkorn i en lodsejers besiddelse, for at denne har lov at drive jagt over hele byens mark – hvilket fandtes tjenligere »til fællesskabets desto snarere afskaffelse«. Det kan vel være sandsynligt nok, at en indskrænkning af jagtretten, der tidligere utvivlsomt var praktiseret med megen hensynsløshed mod bønderne og deres marker, kunne virke befordrende for fællesskabets afvikling, men naturligvis ikke af afgørende betydning. At salg af bøndergods fra en herregård samt deling af en sådan skulle være en hindring for fællesskabets ophævelse, ja, endog kunne medføre nye fællesskaber, synes ikke at være nogen særlig overbevisende argumentation, muligvis snarere et udtryk for almindelig skuffelse over, at hidtidige forordninger ikke havde givet de forønskede resultater.

Først i 1769 kom den næste forordning, der ikke havde meget nyt at føje til de foregående. Også heri fremhæves *overdrevenes* deling og indhegning, der som nævnt synes at have opdyrkningen som det egentlige formål.¹⁰⁾ »Men skulle vores amtmænd efter et a to års forløb erfare, at der endnu på de dem anfortroede amter befandtes overdrev, som uden at være inddelte henlå i forrige *fast unyttige og ubrugbare stand*, da skulle de tillige med landvæsenskommissærerne, der i amtet foreholde lodsejerne sådant og formå dem, så snart muligt at lade slige overdrev inddele og indhegne«. Paragraffen slutter med at kræve, at samtlige landets overdrev senest *inden fire år* skulle være udskiftede og indhegnede, »og vedkommende lodsejere har sig selv at tilskrive de ubehagelige følger, det for dem kunne have, om de ikke holder sig denne vores allernådigste og velmente advarsel efterrettelig«. Med

denne typisk enevældige trussel viser regeringen, d. v. s. det i 1768 oprettede *Generallandvæsenskollegium*, sin afmagt til at gennemføre en reform, som på grund af mangelfuld udformning og svigtende konsekvens i virkeligheden var uegnet til praktisk realisation.

Skulle de *fleste lodsejere* eller *ejerne af de meste hartkorn* i en by ønske byens marker og jorder delt mellem lodsejerne, skulle de øvrige lodsejerne tage del i omkostningerne herved. Hvis derimod kun en eller to af lodsejerne ønskede udskiftning, skulle den foretages, men da måtte *den eller de selv betale omkostningen*, dog skulle den øvrige by, der kunne have nytte af indhegningen, betale halvdelen af denne.

»Ved en sådan deling af en bys jorder skal alene ses på, hvad og hvor meget enhver lodsejer er i besiddelse af og har i brug, uden at undersøge hvad *adkomst* han har dertil, såsom det er en sag, der må afgøres ved lands lov og ret, og ikke vedkommer en sådan deling«. Hermed rørttes ved et ret fundamentalt problem, som man imidlertid går let hen over i forordningen. Også forskellen mellem god og mindre god jord samt dyrkningskvaliteten var et spørgsmål. Her skulle amtmanden og landvæsenskommissærerne træde til for at skabe enighed. I øvrigt skulle de beskikkede landinspektører være til rådighed.

Den næste forordning »Om fællesskabets nærmere ophævelse i Danmark« kom i 1776, og i indledningen siges, at de ønskede virkninger af tidligere forordninger ikke var opnået.¹¹⁾ Grunden hertil angives at være vanskelighederne ved at komme til rette om hegningen, og det »har ikke været Vore amtmænd og landvæsenskommissærer muligt ved fællesskabets ophævelse at se vedkommende forenet, men en del har fulgt egennyttige hensigter til at lægge deres naboer hindringer i vejen for at komme ud af fællesskabet«.

Nu bestemtes, at når blot én lodsejer i en by, uanset om han ejede lidt eller meget hartkorn, forlangte byens mark udskiftet og indhegnet, skulle byens øvrige beboere og tilgrænsede lodsejere ikke blot finde sig deri, men desuden tage del i omkostningerne og indhegningen. Især hegnsproblemet omtales udførligt i forordningen, og det bestemmes, at hegnet mellem to bymarker eller enestegårde skal oprettes og vedligeholdes i forhold til de pågældendes hartkorn. Skulle en lodsejer, efter at bymarkens skel således er fastslået, ønske sin del af byens mark og eng tildelt på 1, 2 eller 3 steder, skal enhver, selv om han ikke er interesseret i en udskiftning, være pligtig til ikke blot også at lade sig tildele sin jord på nævnte betingelser, men også tage del i påløbende omkostninger til *opmåling af en autoriseret landmåler*, til *taksation af uvildige mænd* og til *udskiftningen af en autoriseret landinspektør*. Med denne tredelte procedure må ses et væsentligt fremskridt i forståelsen af, hvad udskiftningen faktisk drejede sig om, men især en erkendelse af bøndernes kritiske indstilling, der ikke var ubegrundet.

Også om vejene taler denne forordning konsekvent, idet »ingen andre veje eller fodstier bliver at erkende for lovlige, undtagen de af amtmanden og landvæsenskommissærerne er befundet at være nødvendige«. Denne bestemmelse medførte, at mange gamle veje forsvandt ved en udskiftning, og andre opstod i stedet, hvilket efter datidens praksis og vejstandard let lod sig gøre.

Samtidig måtte det forudses, at den grundigere gennemførte udskiftning ikke kunne gøres gratis. Det overlodes til den enkelte lodsejer selv at akkordere med de autoriserede landmålere om betalingen. Dog måtte betalingen for opmåling, udarbejdelsen af kort og beregninger, ikke overstige 5 skilling pr. td. land for

overdrev, søer og moser, mens der for ager og eng på jævnt terræn måtte beregnes 10 sk. pr. td. land, og endelig kunne prisen stige til 14 sk. pr. td. land »for vanskelig situation af ager og eng imellem skov og busk beliggende«. For opmåling af hele bymarker o. s. v. var der lavere betaling.

Hidtil havde der kun været to landinspektører i hele landet. Nu beskikkedes endnu fem, en for Sjælland, en for Fyn og en for Lolland, mens de sidste fire skulle være i Jylland, en i hvert stift. Foruden den tillagte faste gage måtte landinspektørerne oppebære 2-4 sk. pr. td. land af de forskellige kategorier. Som en hovedregel for landinspektørerne gjaldt, at de ikke måtte afslutte nogen udskiftning eller give tilladelse til at påbegynde fragrøftning, før samtlige lodsejere skriftligt havde erklæret sig tilfredse med delingen.

»Til videre opmuntring og hjælp for dem, som vil have deres jorder ud af fællesskabet, men finder hindring derved, at byerne er så store og markerne så vidtløftige og langt fraliggende, at det ikke lader sig gøre, uden at en eller flere gårde må *udflyttes*, vil Vi årlig af vor kasse udbetale 1000 rdl. til hjælp til slige udflytninger«. Da der regnedes med 50 til 100 rdl. i bygningshjælp til hver gård, synes der ikke at være forudset nogen større årlig udflytning. I øvrigt var de ikke-udflyttende pligtige til at hjælpe udflytteren med praktisk arbejde.

Efter at have givet nærmere anvisning på hvordan en udskiftning skulle foregå, og hvordan utilfredse lods ejere kunne klage over resultatet, slutter forordningen:

»Skulle det da befindes, at den af Vore amtmænd og beskikkede landvæsenskommissærer afsagte kendelse var blevet påanket af trættekærhed eller privat interesse for at hindre fællesskabets ophævelse og udskiftningen, kan vedkommende vente, efter stand og vilkår,

at blive anset for deres overhørighed med den mulkt, Vi allernådigst finder for godt«.

I 1781 kom den sidste i rækken af forordninger om udskiftning, »Om jord-fællesskabets ophævelse, med flere foranstaltninger til landvæsenets forbedring udi Danmark«.¹²⁾ Med sine 37 paragraffer blev denne forordning større af omfang end nogen af de forudgående, idet indholdet af disse nu var samlet under en og samme forordning, der ophævede alle de tidligere. Ikke blot var dette en praktisk foranstaltning, men man fik også her mange af de tidligere bestemmelser bedre forklaret, ligesom enkelte paragraffer havde fået et lidt andet indhold, tydeligt nok et resultat af de erfaringer, man gennem årene havde samlet. Hertil kom dog en del nye bestemmelser.

På indhegnede og ved en udskiftning samlede arealer, som kun havde én ejer, ophævedes *jagtretten* for dem, der hidtil havde været berettiget til jagten. Mens man i tidligere forordninger ikke havde gjort meget ud af spørgsmålet om *adkomst*, fordi uenighed om ejendomsretten måtte kræve en retslig afgørelse, der kunne sinke en udskiftning. Nu bestemtes, at adkomstproblemer skulle forelægges for amtmanden og landvæsenkommissærerne, som afgjorde, om en påbegyndt udskiftningsforretning uanset tvistighederne skulle fortsætte, eller sagen skulle forelægges en højere instans. Var dette tilfældet, »da skal det alene ved vort Rentekammers kendelse, eller i sager af den beskaffenhed, at de Os allerunderdanigst bliver at foredrage, ved Vores egen allernådigste resolution endelig afgøres, hvorvidt slige med omtvistet ejendomsret forbundne sager til lands lov og ret bør henvises eller ikke«. Hertil føjes i en anden paragraf: »Så forbyder Vi på det alvorligste samtlige rettens betjente i Vort rige Danmark, at de ikke i andre tilfælde (end taksationsforretningers af-

hjemling ved retten) må tilstede tingsvidners førelse, eller derom til rettergangstrætte udstede eller antage nogen stævning med mindre i retten fremlægges amtmandens eller vort Rentekammers skriftlige tilladelse«. Der lægges ikke skjul på, at denne indskrænkning i adgangen til at få et mellemværende afgjort ved sædvanlig rettergang vil medføre særlige problemer, der foruden selve delingen af jorden kunne dreje sig om vejanlæg, hegnene, vandløb, moser o. s. v. Sådanne spørgsmål skulle først undersøges af en landinspektør eller landmåler, hvorefter amtmanden med landvæsenskommissærerne inden 14 dage skulle afgive en kendelse, der blev forelagt den klagende, som måtte holde sig denne afgørelse efterrettelig, da han ellers måtte betale en mulkt til sognets fattige. Det praktiske og for så vidt nødvendige ved denne fremgangsmåde var indlysende, men der rørtes samtidig ved grundfæstede begreber om lov og ret, som bønderne satte højt som et værn mod de overgreb, de fra forskellig side kunne komme ud for. Det må derfor tænkes, at sådanne administrative afgørelser har fremkaldt en vis skepsis hos bønderne, tvivl om de fordele, en udskiftning skulle bringe. Det måtte vel også rejse betænkeligheder, at gårdenes *tofter*, der fra gammel tid havde haft en ejendomsretslig særstilling – toften er agers moder, som det hed – og altid var holdt uden for fællesskabet nu skulle medtages ved en udskiftning, dog således, at den hidtidige bruger så vidt muligt skulle have sin toft tildelt. Men selv med denne begunstigelse måtte tofternes inddragelse opfattes som et foruroligende brud med gammel retsopfattelse.

Mens de forudgående forordninger nok havde givet anvisninger på fremgangsmåden ved en udskiftning, men dog synes at forudsætte, at parterne selv snakkede sig til rette, giver forordningen af 1781 klare retnings-

linier. Først *opmåling* af jorderne, derefter *taksation*, hvortil »må alene udnævnes gårdmænd og avlsbrugere, men ingenlunde husmænd og inderster«. Taksationsmændene skulle møde »med aftens varsel«, den daglige betaling var 48 skilling, også for den dag de mødte ved retten for at afhjemle deres taksation. Nu kunne der laves en *delingsplan*. Endvidere skulle der »til efterretning for fremtiden og til sikkerhed og oplysning for vedkommende i forefaldende tilfælde ved tvistigheder eller uvished om enhvers lod og grænser« af landinspektøren eller landmåleren tegnes et *kort* over udskiftningen i to eksemplarer, originalen skulle udleveres til den største lodsejer, der skulle være ansvarlig for kortet over for de øvrige lodsejere. Det andet eksemplar skulle gennem amtmanden indsendes til Rentekammeret. Endelig skulle landvæsenskommissærerne udfærdige en *beskrivelse* i to eksemplarer, et til den største lodsejer og et til Rentekammeret. Sammen med den påbudte *indberetning* på skema, som amtmanden hvert år skulle indgive til Rentekammeret, var der hermed grundlagt en dokumentation for udskiftningsresultaterne af ret høj kvalitet, ligesom der i amtsarkiverne aflejredes et materiale af mere sekundær art, men interessant til belysning af udskiftningens forløb, hvorpå der i det følgende gives eksempel.

Når forordningen af 23. april 1781 ofte ses fremhævet som den vigtigste og mest resultatrige af udskiftningsforordningerne er denne opfattelse dog diskutabel. Forordningen har sin styrke i bestemmelsernes formulering og viljen til at skære igennem de hindringer, den hidtidige praksis havde mødt, således som nævnt tvistigheders afgørelse med Rentekammeret som højeste instans, samt ophævelsen af særrettigheder m. h. t. tofterne. Men af de mere fundamentale bestemmelser, såsom en enkelt lodsejers mulighed for at gennem-

tvinge en udskiftning, alle lodsejeres pligt til at deltage i omkostningerne, om landinspektører og deres betaling for opmåling, udskiftning samt udfærdigelsen af kort og beskrivelser, samt bygningshjælpen til udflyttede gårde m. v. og endelig kravet om den bredest mulige bekendtgørelse »på alle behørigte steder, såvel som og af prædikestolene« – gentager forordningen af 1781 sin forgænger, *forordningen af 13. maj 1776*, der altså må betragtes som den vigtigste af indhold.

Derimod blev forordningen af 1781 af største vigtighed for husmændenes stilling ved udskiftningen, hvorom i det følgende.

Langt den største del af jorden i det daværende Ribe amt ejedes o. 1785 af herregårdene. Disse var af meget forskellig størrelse, både m. h. t. den fri hovedgårdstakst, d. v. s. den jord, der hørte under selve hovedgården og blev drevet ved hoveri, og bøndergodset, de gårde, boel og huse, som ejedes af hovedgården, og hvis beboere som fæstebønder i et bestemt omfang måtte gøre hoveri. I 1785 var den tid, da bønderne måtte trække for herremanden efter dennes forgodtbefindende, dog i hvert fald for gårdmændenes vedkommende i det væsentlige tilbagelagt, så enhver nu vidste, hvad han skulle præstere. I øvrigt må det vist siges, at udskiftningen ikke havde nogen relation til hoveriet.

Flere af amtets herregårde havde ved udskiftningstiden allerede haft deres glansperiode, og i hvert fald var godssamlingstiden forbi. I stedet kunne man se en udvikling i modsat retning, idet godserne solgte bønderne deres påboende gårde til selveje, hvorefter herregården atter nærmede sig dens oprindelige status som en større bondegård.¹³⁾ I 1785:

Udskiftning i Riberhus amt

	hovedgårdstakst tdr. hartkorn	bøndergods		
		gårdmænd	boelsmænd	husmænd
Bramminge	35	83	40	3
Endrupholm	33	132	41	20
Estrup	28	100	0	35
Frøstrup	26	0	13	0
Hennegaard	13	93	0	35
Hesselmed	25	78	31	10
Krogsgaard	70	99	2	12
Kærgaard	43	80	78	9
Lunderup	17	?	?	?
Lydumgaard	20	1	0	4
Nielsbygaard	10	28	9	0
Nørholm (og Lunderup)*)	37	92	8	2
Sneumgaard	87	51	20	8
Sønderskov	33	103	3	14
Søvig	18	17	0	6
Øllufgaard	26	17	0	0
		974	245	158

*) De to gårde blev drevet under et og herunder hørte 212 gårde, 53 boel og 6 huse, hvoraf størsteparten vel lå i Ø. Horne herred. De anførte antal lå i Ribe amt.

Ser vi på Skads-Gørding-Malt herreder var der 1785 i sognene Nykirke, Sneum, Tjæreborg, Vejrup, Bramminge, Darum, Malt, Folding og Vejen *ingen selvejere og intet strøgods*. Her var tale om samlede godser, så en herregård ejede samtlige gårde, boel og huse i et sogn, bortset fra præstegårde, anneks- og mensalgårde.

Derimod var der i de øvrige sogne 165 gårde og 32 boel, hvis beboere var selvejere.

Strøgodsset udgjorde 161 gårde og 33 boel, tilhørende forskellige godsejere, spredt over 21 sogne. Disse gårde og boel er medregnet i fortegnelsen over herregårdenes bøndergods.

Endelig var der husene, der kunne deles i to kategorier, henholdsvis *med og uden jord*. 32 huse havde lidt jord, mens 66 var jordløse huse.

Fra V. Horne herred er oplyst, at selvejer- og strøgodsset her udgjorde 349 gårde, 132 boel og 23 huse

Udskiftning i Riberhus amt

med jord, mens 34 huse var jordløse. Men der er desværre ikke gjort rede for, *hvad* der er selvejergårde, og *hvad* der er strøgods. Sammenlignet med oplysningerne fra Skads-Gørding-Malt herreder, hvor selvejerne udgjorde på det nærmeste 50 % af såvel gårde som boel, kan selvejerne i V. Horne herred vel skønnes at udgøre ca. 175 gårde og ca. 65 boel.

I Riberhus og Lustrup birker var godsbilledet mere sammensat. Her var gårde, der hørte til sønderjyske godser, Haderslevhus og det Lindevedske gods. Til gården Lustrupholm hørte i 1785 lidt bøndergods, og endelig var der det såkaldte beneficerede gods. Således ejede:

Ribe domkirke	4 grd.	0 boel	0 huse
Borgmester P. M. Fridsche	16 »		6 »
Ribe doktorat	4 »		2 »
Ribe hospital	42 »		26 »
Hertil kom: Lustrupholm	10 »		6 »
	76 »		40 »

Endnu i 1785 var Ribe hospital blandt de største godsejere i amtet med ialt 134 gårde, 13 boel og 36 huse spredt over en snes sogne.^{*)} Her overfor indtog Varde hospital en beskeden plads med 4 gårde og 1 boel.

Af denne oversigt over amtets ejendomme i 1785 er der grund til særlig at hæfte sig ved antallet af *selvejere* og af *husmænd*, da disse to kategorier hver for sig og på hver sin måde berørtes af udskiftningen. Selv om tallene ikke er absolut eksakte, kan dog uddrages:

Af V. Horne samt Skads-Gørding-Malt herreders 1656 gård- og boelsmænd var ca. 437 selvejere, 26 %.

Af ejendommene i V. Horne herred var 13 % husmænd.

I Skads-Gørding-Malt herreder var 18 % husmænd.

I Riberhus og Lustrup birker var 34 % husmænd.

^{*)} Beliggende i Skads-Gørding-Malt herreder samt i Riberhus og Lustrup birker. Størstedelen af hospitalsgodset solgtes ved auktion i 1792, hovedsagelig til beboerne. I V. Horne herred solgtes hospitalets gods i 1741.

Denne tendens til en stigning i husmandsprocenten fra nord mod syd kunne friste til at rette blikket endnu længere mod syd ud over amtsgrænsen. På Trøjborg gods var der i 1785 451 ejendomme, heraf var 185 eller 41 % gårde, og 53 var huse med jord eller 12 %, mens ikke mindre end 213 eller 47 % var jordløse huse.¹⁴⁾

Definitionen på henholdsvis gårdmænd, boelsmænd og husmænd kan være forskellig. Herom skriver Andr. C. Teilmann: »Man kalder de bønder gårdmænd, som har så meget hartkorn, at de kan holde bæster og driver selv med deres plov. Boelsmænd dem, som ingen bæster holder og har fra 10 skp. hartkorn og derunder. Husmænd, som intet hartkorn har«.

I det foranstående regnes de for boelsmænd, som har 1 td. hartkorn og derunder ned til mindst 1 skæppe hartkorn. Endnu mindre hartkornsejere er regnet for husmænd.

Efter forordningerne kunne en *lodsejer* forlange udskiftning, men *ikke* en fæstebonde. En by, hvor samtlige gårde og ejendomme ejedes af en og samme godsejer, måtte derfor afvente husbondens initiativ. Men købte blot en af gårdmændene i byen sin gård og blev selvejer, kunne han sætte en udskiftning i gang. Herpå er der flere eksempler. Også præsterne regnedes for selvejere og kunne forlange udskiftning af deres præstegård eller anneksgård. Som nævnt foran var der ved udskiftningstiden et ret betydeligt antal selvejere i visse sogne, mens der i andre sogne var udelukkende fæstebønder. Dette forhold har vel nok i nogen grad påvirket udviklingen, dog synes der at have været en tydelig sammenhæng mellem overgangen til selveje og udskiftningen, idet de to reformer uvilkårligt bar hinanden frem.

Det første skridt ved en udskiftning var, at der frem-

førtes en begæring herom, derefter berammedes et åstedsmøde, hvor amtets to landvæsenskommissærer samt lodsejerne og de interesserede parter i øvrigt var mødt. Her blev gjort forslag til jordens deling og udflytning af gårde. Så kunne der – hvis alt gik programmæssigt – foretages opmåling, taksation, udarbejdes delingsplan o. s. v. Men det hørte til sjældenhederne, at programmet kunne gennemføres, uden at der undervejs viste sig vanskeligheder, som sinkede forretningen, undertiden i flere år. Det var ikke så mærkeligt, da denne deling af jorden for den enkelte måtte stå som et ømtåleligt problem, som frygten for at blive forfordelt, vel også med et islæt af misundelse, gjorde særlig tungtvejende.

Af de godt og vel hundrede udskiftninger, som her nævnes og omtales, er ikke halvdelen tidsbestemt ved et enkelt årstal, som viser, at hele udskiftningen har kunnet afvikles inden for et år. I de fleste tilfælde varede forretningen længere. Det første årstal angiver da, hvornår en begæring om udskiftning er fremsat, mens det sidste årstal angiver den endelige afslutning. Når der mellem de to årstal kan ligge en årrække, betyder det ikke altid, at dette interval har været opfyldt af indbyrdes kævleri.¹⁵⁾ Ofte begyndte man en udskiftning med at få klaret et særlig påtrængende problem, f. eks. fastlæggelse af grænsen mellem to nabobyers eller nabogårdes hidtil fælles græsningsareal i hede eller kær. Men bymarkernes udskiftning indtager dog en førsteplads. Denne deling af landbrugets dyrkningsareal blev selvsagt den vigtigste side af reformen; dog skulle man på Ribeegnen se, at udskiftningen af græsningsarealerne kunne rejse om muligt endnu større vanskeligheder.

Ribe, amtets hovedstad og største »landsby«, hvor

de fleste borgere endnu på udskiftningstiden holdt kvæg, havde betydelige bymarker, og uden for disse lå byens heder og overdrev. Syd for byen var det lavtliggende marsk, som Sønderport-beboerne benyttede, mens der nord for byen lå forte og hede, der brugtes af Nørreport-beboerne. Ingen af disse arealer var matrikulerede, og der var uklarhed over, om de ejedes af byen, eller de som umatrikulerede »heder« tilhørte kongen. Efter nogen diskussion med Rentekammeret billigede dette den af byen påberåbte ejendomsret til arealerne. Magistraten påbegyndte derefter en udskiftning mellem »portenes« beboere. Fordelingen skete efter *grundtaksten*, en i 1682 foretagen vurdering af byens grunde.¹⁶⁾

I efteråret 1769 havde samtlige beboere, begge »portene«, erklæret sig tilfredse med udskiftningen, som den var foregået efter *grundtaksten* og en fordeling ved lodkastning. Uanset *grundtaksten* havde ingen fået mindre tillagt end græsning til en ko. Alligevel fremkom der snart efter klager. Indvendingerne gjaldt fordelingen efter *grundtaksten*, idet man hævdede, at der siden 1682 var sket væsentlige forandringer med grundene, nogle var forbedrede, andre forringede, fordi de nu var uden bygninger. »Samme beskaffenhed har det sig med monsr. Cramer, dansk skoleholder og klokker til Sct. Catharinæ kirke her i byen, som i *grundtaksten* er ansat for 373 rdl. 2 mk., nemlig byggeplads og havejord for 106 rdl. 4 mk., bygningen i sig selv for 200 rdl. 4 mk. Afg. Eskild Simonsen købte samme gård efter provst mag. Seerup; da han blev ejer deraf, lod han nedbryde 18 à 20 fag stald- og ladehuse, et stort grundmuret hus kaldet *Lilliebjerg* og solgte materialerne deraf. Da synes det os ganske u-billig, at han skal have part i marsken efter den *grundtakst*, den nu står for«. Fra Sønderport-borgerne skrives: »Da trommens lyd

hørtes på vore gader, og vi erfarede, hvad budskab den medførte, var det for os som et forskrækkeligt torden-slag. O, bedrøveligt var det da, den ligesom forkyndte os, at den sidste nødstøtte, nemlig græsningen, hvoraf så mange fattige havde stor hjælp, skulle vige fra dem. Vi har ikke at handle med vore lige, men med de rige og myndige«. Man håbede, at udskiftningsplanen måtte blive kuldkastet, da de gejstlige og byens be-tjente, d. v. s. embedsmænd, var tillagt mægtige enge og jorder »uden at svare af nogen betydenhed til byens tyng«.

Efter kgl. resolution skulle herefter Thøger Reenberg Teilmann på Endrupholm og S. Wodschou på Sønder-skov undersøge forholdene, men det lykkedes ikke at komme til enighed. Siden foretoges en ny fordeling, efter hvilken flere af husene, der stod lavest i grund-taksten, blev slået sammen for at få ret til en kos græs-ning. For de små grundejere, der synes at stå bag de forannævnte klager, blev resultatet tilsyneladende ikke til nogen fordel.

Den vistnok vanskeligste udskiftning i amtet og der-for blandt de sidste var fordelingen af *Farup fællesenge* (udejereenge) og den såkaldte *Mandø hølade*.¹⁷⁾ Her var tale om et marskareal på ca. 900 tdr. land, belig-gende mellem Kongeåen og Ribe å. Her var 131 lods-ejere, boende i sognene Vilslev, Jernved, Hjortlund, Kalvslund, Lintrup, Hjerting, Hygum, Foel, Spandet, Roager, Ribe domsogn, Sct. Catharine sogn, V. Ved-sted, Mandø, Nordby, Sønderho og Farup.

Uden her at komme ind på, hvorledes dette formi-dable fællesskab var opstået, må bemærkes, at fællesen-gene uden nogen beskyttelse mod havet var udsat for jævnlige oversvømmelser, og herefter måtte lodsejerne indrette sig. Udnyttelsen bestod dels af selve høbjerg-

ningen, der kunne være vanskelig, dels af eftergræsningen, der også havde sine problemer. Selv om en udskiftning havde været på tale i den store reformtid før århundredskiftet, var man ikke kommet videre. Det kunne tyde på, at de fleste af de mange lodsejere fandt sig med forholdene, som de var, og tvivlede på fordelene ved en udskiftning. Navnlig to ting synes at være fremført imod en deling. Det blev hævdet, at en opdeling i så mange lodder og disses indhegning ved grøfter ville være en fare, når en oversvømmelse pludselig satte ind, og kvæget måtte reddes eller redde sig ind på højere liggende steder. Andre gjorde gældende, at en udskiftning burde forbindes med anlæg af et sødige. Der var således tale om tilbageskuende og fremadskuende synspunkter, som ikke let lod sig forene.

Endelig efter et halvt århundredes overvejelser, alt imens en stor del af lodsejerne naturligvis var afløst af andre, kom der gang i udskiftningen af fællesengene. Gårdejer Niels Tranberg i Kjærbøl, der var største lodsejer, henvendte sig herom til stiftamtmand Sponnech, der indkaldte til møde i Farup den 24. april 1843. Her var landvæsenskommissærerne fra Ribe og Haderslev amter til stede, ligesom samtlige lodsejere skulle møde med deres skøder og skattebøger. På mødet endes man om at antage landmåler Vogt til at forestå udskiftningen, hvilket godkendtes af Rentekammeret, der repræsenterede interessen for det såkaldte beneficerede gods, tilhørende Ribe domkirke, Ribe hospital samt Farup og Hjortlund præstegårde, der havde part i engene. Vogt skulle kun klare selve delingen, idet udejerengene allerede i 1804 var opmålt. Vogt forhastede sig ikke med opgaven, der gik ud på at fortsætte et arbejde, påbegyndt af en anden for 40 år siden. I 1845 klagede pastor Lindhardt i Farup med flere andre lodsejere over, at Vogt endnu ikke havde påbegyndt arbej-

det. Den 6. januar 1846 skrev Vogt til ex. jur. T. Tranberg i Kjærbøl, at han ville udføre udskiftningen inden fire uger. Om dette løfte blev holdt ses ikke, men den 13. maj 1846 skrev Tranberg til landvæsenskommissionen og klagede over: 1. Vogt havde anlagt vejene »ved arbejdsbordet uden hensyn til de lokale forhold samt rådspørgsel med lodsejerne. 2. Skønt det var vedtaget, at man ikke måtte pløje i engen, inden udskiftningen var gennemført, havde flere dette forår pløjet i engene, især på den såkaldte *baun*, der var udlagt til Tranberg, som for øvrigt havde fået sin part udlagt 9 forskellige steder. 3. Vogt havde lovet at udføre udskiftningskortet i stor størrelse, men nu var målene faldet sammen med matrikelkortets mål. Ikke alene under disse omstændigheder skulle jeg for mit vedkommende tillade mig at andrage på, at det af Vogt fremlagte udskiftningsarbejde kasseres«. I øvrigt forlangte Tranberg, at Vogt blev afvist fra et forestående møde om sagen, og at han ikke fik mere at gøre med udskiftningen i Farup enge. Vogt måtte indrømme, at han havde begået den fejl at udlægge en mands part to steder, skønt den lige så godt kunne have været samlet, men det skyldtes, at den pågældende et sted skrev sig Rasmus Toft, et andet Rasmus Thomsen. I øvrigt mente han, at udskiftningen var uangribelig.

Den 10. april 1847 var lodsejerne samlet til møde på rådstuen i Ribe. Her kom en almindelig utilfredshed med Vogts udskiftning til udtryk. Man havde konstateret flere unøjagtigheder mellem skel og kortets angivelser samt fejl i optælling og udregning. Det endte med, at man vedtog, at der skulle foretages en ny udskiftning, og derefter henvendte nogle af lodsejerne sig til landinspektør Siemsen i Ribe, der påtog sig arbejdet. Ved et af de følgende møder drøftedes, »om der skulle tages hensyn til et påtænkt sødige«, men dette

spørgsmål synes ikke at være bragt videre i forbindelse med udskiftningen. Den 23. februar 1848 kunne Siemsen fremlægge en ny delingsplan, og den 4. december s. å. holdtes et afsluttende møde i Ribe. Her skulle lodsejerne erklære sig tilfredse med udskiftningen, og der skulle fastsættes en godtgørelse til de lodsejere, på hvis lodder der var anlagt veje, som nu ville blive sløjfede.

Et vigtigt spørgsmål var, hvorledes kreaturerne i engene kunne forsynes med fersk vand. »Efter den tidligere plan, Vogts, ville det blive meget kostbart at anlægge en kunstig forsyning, ligesom hegnets vedligeholdelse på grund af havets ødelæggelser ville blive bekosteligt, hvorfor foresloges at lade samtlige udlagte lodder i den del af engene, som er beliggende mellem Overvejen og havet samt på Mandø hølade ind til Riberholm efter udskiftningen forblive uindhegnede, og med hensyn til eftergræsningen at benytte disse lodder i *fællesskab* efter et regulativ, fastlagt ved et landvæsenkommissions møde. At eftergræsningen på den store plan vil under disse omstændigheder være af langt større værdi end ellers er jo en selvfølge«.

Uden at kende alle enkeltheder i de to udskiftningsplaner for Farup udejerenge må det skønnes, at Vogts plan, trods dens unøjagtigheder, har været mest konsekvent, mens Siemsen, belært af erfaringerne, har imødekommet lodsejernes ønsker i så høj grad, at den endelige udskiftning behæftedes med væsentlige modifikationer.

Vogt havde lavet et regulativ, der skulle gælde for *engkommunen*, som man med et moderne udtryk kaldte sammenslutningen af lodsejere. Selv om disse bestemmelser vel næppe blev gældende i deres fulde ordlyd, kaster de lys over forholdene i Farup udejerenge.

1. Det skal stå lodsejerne frit at bjerge af eget og af andre lodsejeres hø eller korn, men før det hjemføres eller bortføres fra den plads, hvortil det er opbjerget eller opskyllet, må hertil under en mulkt af 10 rdl. og under forpligtelse til at erlægge erstatning have bestyrelsens samtykke. Førend en sådan tilladelse kan ventes givet, må bestyrelsen i forening med største lods-ejer og en af sognefogderne skønne, hvor meget hø eller korn, der omtrent henlå på den jordlod, hvor det tilskullede hø er opbjerget, før opskyllelsen fandt sted.

2. Udskibningspladsen og vandledninger er fælles ejendom.

3. Engkommunen bestyres af 3 lodsejere, hvoraf ingen må besidde mindre end 5 tdr. boniteret areal, være bosiddende i Farup sogn og være af det mandlige køn. Stedets sognepræst og største lodsejer danner valgbestyrelsen. Formanden forestår indtægter og udgifter. Indtægterne er leje af udskibningspladsen, af vejene, af deling af høet mellem loddens ejer og dem, der havde mistet høet.

I februar 1780 henvendte beboerne i Janderup sig til stiftamtmanden, utilfredse med at ejeren af Søviggaard, Th. Sterm, samt sognepræsten, N. P. Sehested, i. h. t. forordningen af 13. maj 1776 »havde fundet for godt og gjort anstalt til, at Janderup sogns marsk skulle udskiftes«. Marsken var opmålt, og de utilfredse fandt det uretfærdigt, at enhver lodsejer skulle have sin eng samlet på et sted, da der var stor forskel på engene. Nogle stykker var 4–5 gange så gode som andre. Selve udskiftningen havde man intet imod, men ønskede at den enkelte skulle have sin part fordelt på 2–3 steder, så hver fik noget af det bedste, af det middelgode og af det ringeste. Desuden ønskede man at blive fri for, at enhver skulle indgrøfte sin part. Det ville blive dem

»umuligt at vedligeholde *grobene*, og når havet overskyllede engene, ville den opkastede jord skylles ud over engene, som derved ville ruineres«. Desuden, når høet var bjerget, trængte man til eftergræsningen »så kan vi ingenlunde uden hazard fra havets flod have vores kreaturer i engen, da det så ofte og mange gange er sket, at om aftenen ingen flod har været, og om morgenen alle engene har stået i blank hav; havde da således været indelukt, måtte jo kreaturerne have creperet og undergået«.

»Da ingen udkomme er med bønderne, skriver Sterm, i henseende til vore marskers udskiftning udi Janderup sogn, uagtet mange møder derom er sket, særdeles i dette år«, så ønskede han nu, at amtmanden og landvæsenskommisærerne skulle komme til stede »for at få det anstødelige ryddet til side«.

Der holdtes flere åstedsforretninger, hvor det viste sig, at alle lodsejerne, på nær to, var indforstået med udskiftningen. Den 16. marts 1781 klagede Bennet Frandsen med flere beboere i Janderup over, at de ved udskiftningen »var fornærmede årligen over 24 forsvarelige læs hø, hvilket er noget vi ej kan tåle uden derved at blive forarmet«. Noget efter indkom en klage fra Vibeke, sal. Wøldickes, på Visselbjerg, da hendes bonde, Bennet Jørgensen i Janderup, havde angivet, at Sterm og Sehested ved udskiftningen havde brugt »nogle ubekendte og uden kgl. autorisation beskikkede landmålere, om hvis duelighed og redelighed han havde meget at tvivle, men lidet at håbe. Af de tre taksationsmænd boede de to i Janderup og havde børn og venner blandt lodsejerne. De små lodsejeres enge var blevet udlagt i lange smalle strimler, kun et, to, tre skår brede, så de ville helt blive borte ved en indgrøftning. Vibeke Wøldicke bad amtmanden standse udskiftningen af »disse enge, der er af nogle snese tusinde rdl.s værdi«.

De kritiserede landmålere var Hans Hansen og Peter Petersen, Nibøl i Sydslesvig. Forinden disse antoges havde man henvendt sig til landinspektørerne Bie i Ribe og Lütken i Ringkøbing, men ingen af disse havde tid til at se på enge.

Den 24. oktober 1783 holdtes atter åstedsmøde hos Christoffer Frandsen i Hyllerslev. Nærværende var kancelliråd Hansen, Hesselmed, kancelliråd Stockholm, Hennegaard, præsten Niels Sehested med flere repræsentanter for gods eller godsejere, samt sognets beboere. Der var utilfredshed med landmåler Petersens arbejde, men også med taksationen. Af de tre taksationsmænd tilbød Christen Jensen af Janderup og Hans Cortsen af Borre at gøre ed på deres taksation, mens Niels Thomsen af Janderup efter nøjere overvejelse ikke så sig i stand til at aflægge eden.

Stockholm, Hennegaard, fik som største lodsejer præsenteret regningen for den foretagne udskiftning, men erklærede sig uvillig til at betale. Derfor måtte præsten, Sehested, udlægge betalingen. Landmåler Petersen havde henvendt sig i Rentekammeret og beklaget sig over ikke at have fået sin betaling. Dog påstod Sterm at have betalt ham 40 rdl., mens Sehested havde udlagt 94 rdl. samt ydet landmåleren ophold.

Herefter blev udskiftningen overdraget til landinspektør Daniel Wesenberg. Den 29. maj 1787 meddelte ridefoged Quist, Hesselmed, at Janderup enge var opmålt, men ikke udskiftet på grund af nogle lodsejeres klage over delingsplanen. 12. september s. å. havde Ludvig Wesenberg, søn af ovennævnte, ikke fået sin betaling for opmåling af Hyllerslev mark, hvorfor han forlangte sit tilgodehavende inddrevet ved militær eksekution. Først den 31. maj 1792 kunne udskiftningen i Janderup betragtes som afsluttet – åbenbart en af de

besværlige i Ribe amt, hvilket også bekræftes af en uhyrlig hoben dokumenter, en klar amtsrekord.

Grunden til, at denne udskiftning mødte så mange hindringer, var utvivlsomt den uheldige begyndelse.

I grænsen til N. Horne herred lå *Sdr. Bork marskenge*, der udgjorde ca. 950 dagslet, hvoraf de ca. 500 dagslet hørte under Ribe amt, tilhørende sognene Lydum, Lønne, Lunde, Henne, Ovtrup, Nr. Nebel samt lidt til Kvong sogn. Her var foretaget udskiftning i 1787, hvilken ikke var faldet ud til Lydum beboernes tilfredshed. De havde fået deres part »ind mod sandbjergene, hvoraf en del før havde været under sand, dog atter opvokset, men begynder igen at overknyge«, som de den 28. september 1787 skriver *til kongen*. De havde klaget, »men vi blev ikke hørt, vi blev overfuset af amtmanden, hr. etatsråd Hansen, og vist på døren. Med proprietærene blev der handlet og deres plan (part) dem udlagt til fornøjelse. Vi arme bønder skulle så tage, som det kunne falde uden at lukke munden op. – Allernådigste Konge! Vi kan ikke tie, vor timelige velfærd sættes på spil«.

Amtmanden var C. F. Hansen, Lundenæs-Bøvling amter, og det fremgår heraf, at det var disse amters landvæsenskommission, der stod bag udskiftningen. Om klagen til kongen blev afgørende ses ikke, men i hvert fald blev udskiftningen ikke til noget i denne omgang. Den 20. april 1797 skrev landmåler L. Astrup, Hjerting, til amtmanden, at han ikke den kommende sommer kunne udskifte Lydum enge, men ville udføre arbejdet næste sommer, hvilket nok var efter lodsejernes ønske »da de vist ville have engene takseret på fuld grøde, hvilket også er det rigtigste«.

Der skulle dog gå endnu en snes år, inden det lykkedes at komme til ende med delingen af *Sdr. Bork*

marsk. Den 8. november 1819 var landvæsenskommisionerne for Ribe og Ringkøbing amter (sidstnævnte oprettet 1794 af de to ovennævnte amter) forsamlet i Sdr. Bork præstegård efter rekvisition af landinspektør Tuxen, Varde, som nu skulle forestå udskiftningen. Der opstod herunder nye problemer, der synes at dreje sig om vejene i engene. Den 14. november 1820 erklærede beboerne i Sædding, Nr. Nebel sogn, at de var lovet deres part østen for Lydum sogn, og kunne de ikke få det, »så tager vi ikke imod det eller udreder nogen betaling«. Det var næppe uden grund, at Tuxen den 21. juli 1822 skrev til amtmand Castenskjold: »Uagtet alle mine bestræbelser for ved udskiftningen af Sdr. Bork marskenge at tilfredsstille enhver derværende lodsejer, gives der dog enkelte, som deri ej med fornuftsgrunde vil lade sig tilfredsstille, men vedholdende og offentlig ytrer deres misfornøjelse . .«. Det kunne se ud, som om en del af de 314 lodsejere ikke har villet betale, hvorfor Tuxen begærede endnu et åstedmøde, der holdtes den 5. august 1822, hvor man da endelig kunne afslutte forretningen.

Niels Laursen Ugelvig i Brøndum havde i 1773 købt en eng i Alslev marsk for 210 rdl., htk. 1.2.0.0. Et års tid efter havde han sat en hest på engen til *eftergræsning*, »men samme blev mig af nogle af Alslevs lods ejere tilbagesendt med erindring, at jeg som uden for sognet boende ej kunne få nogen eftergræsning på bemeldte marsk«. Alslev-folkene påberåbte sig et videbrev af 13. april 1706, hvis 26. post forbød udejere at benytte marsken efter høets indbjergning. Niels Laur sen Ugelvig ønskede nu udskiftning.

Forud for udskiftningen i Tjæreborg havde der været visse episoder. Da ejeren af Sneumgaard, J. P. Hy-

gum, i 1760'erne foretog en udskiftning, viste nogle af Tjæreborgs beboere deres uvilje herimod ved »voldsomme nattetidige nedkastninger af hans udskiftede gadelods daglige indgrøftninger«. 1778 beordrede Bruun på Krogsgaard sine bønder i Tjæreborg til inden tre solemærker at antage en landmåler. Bønderne antog Jesper Closter, og de ville betale 1 rdl. af hver td. htk. Ved en åstedsforretning 12. juli 1779 mellem Tjæreborg og Krogsgaard oplystes, at »bønderne havde slået deres enge, og 10 genstridige havde ved nattetid hjembragt af det slagne«. Samtidig skrev Bruun i en længere redegørelse, at landmåleren ikke havde holdt sit løfte (vel om at gennemføre opmålingen), hvorfor hans bønder »holdt deres gødning inde, hvorved landet tabte sine produkter«, idet man ikke ville gøde en jord, som ved udskiftningen ville tilfalde en anden. Der var åstedsforretning 28. oktober 1780 på Sneumgaard, hvis nuværende ejer, N. R. Øllgaard, ønskede Tjæreborg enge udskiftet. Engene var takseret af fire mænd. Disse var udpeget af de to største lodsejere, nemlig Sneumgaard og Endrupholm, og dette kritiseredes af udejerne, som herefter valgte to mand, og en ny taksation måtte foretages.

Udejerne af Tjæreborg enge boede i Jerne sogn, og de fik ved udskiftningen deres part udlagt i et samlet areal på ca. 30 tdr. land, som blev indhegnet. Men da udejerne ville benytte sig af eftergræsningen, fremkom der indsigelse fra Tjæreborgfolkene, der hævdede, at udejernes rettighed kun gjaldt høbjergningen, men græsningen alene tilkom Tjæreborg sogn. Hermed var man sikkert i overensstemmelse med traditionen, men nu var tiden blevet en anden. Ved en proces, der førtes op til højesteret, fik udejerne tilkendt den fulde udnyttelse af engen.¹⁸⁾

I 1784 erklærede fire beboere i Hillerup, at siden deres enge for 10 år siden blev udskiftet og indgrøftet, »har vore enge ikke været nær så rige på græs og høavl«. Fra Kjærbøl, der var et af stederne, hvor det holdt hårdt at blive enige ved udskiftningen, hævdede ni beboere i 1784, »at vi ved andres erfaringer er blevet overbeviste om, at udskiftning her i engene ej alene er til ingen nytte, men ville endog blive til skade, især for de lodsejere, hvis engbund er høj«. De bad derfor om at blive fri for udskiftning. Samme indstilling havde man på samme tid i Jedsted. Det var ikke så meget selve udskiftningen, man var betænkelig ved, men mere loddernes indhegning, grøfterne. Det kunne da også vel være muligt, at den heraf følgende afvanding kunne skade afgrøden på højereliggende enge. Endelig var, som så ofte hævdedet, grøfterne en alvorlig hindring for kvægets bevægelsesfrihed, når en oversvømmelse satte ind.

Dette stærke forsvar af interesserne angående høavl og græsning i marskegnene var forståeligt. Her var tale om beboernes hovednæringskilde, og det øvrige landbrug gav på den tid ikke stort udbytte.

Da birkedommer Outzen i 1775 havde begæret udskiftning i Seem, skrev bymændene til amtmanden, at de gerne ville have udskiftningen af byens overdrev og fægang udsat sommeren over, da man allerede havde lejet en hyrde til at vogte kvæget denne sommer. Derfor kunne opmålingen godt foretages. Hertil ønskede de antaget Casten Hansen i Farup. Den landmåler, Outzen havde villet antage, var *ikke dansk* og skulle ej heller bruge danske mål. Herpå svarede Outzen, at de klagende blot ville forhale sagen. Landmåleren, der boede i Tiset, havde tidligere opmålt Seem bymark samt den vigtigste del af fælleden.

Anna Marie, Per Nissens enke, i Faurholt klagede den 22. marts 1776 over sine tre naboer, hvoraf den ene

var selvejer, at de »for at se udgangen på en resolveret delingsplan ikke ville udskifte noget land til pløjning, men i stedet dette år havde pløjet noget *særland*, som hun ikke havde nogen del i«. Derfor så hun ingen udvej for at få sået boghvede og rug. Herpå erklærede borgmester Fridsch (for doktorinde Anchersen) og hospitalsforstander Hjort på deres fæstebønders vegne, at siden Høm og Faurholt blev skilt, havde man i Faurholt hvert år *skiftet* så meget, som man havde pløjet af *grønlandet* til boghvede. I øvrigt var de tre bønder enige om at udskifte, hvorfor de bad amtmanden pålægge enken intet at foretage sig.

Fra Nordby, Fanø, indkom 31. august 1778 en begæring om at få fortjenesten udskiftet. Året efter gentog 12 beboere, deriblandt sognefogden Hans Lauridsen, dette ønske, der dog ikke deltes af alle oddens beboere. Den 24. juli 1779 meddelte Morten P. Terkelsen, der var den anden sognefoged, at oddens beboere hverken ville tage standpunkt for eller imod, men anbefalede Hans Lauridsen »at have gedult og ikke i en ubejlignelig tid føre landet i mere omkostninger end allerede er gjort«. En påfølgende åstedsforretning blev under disse omstændigheder resultatløs. Endelig i 1785 beordrede stiftamtmand Urne landinspektør Daniel Wesenberg til at foretage udskiftning i Nordby. Samtidig blev der udskiftet i Sønderho. Her var de største lodsejere mest interesseret, mens de små lodsejere gennem sognefoged Hans Nielsen Uldal havde meddelt, at de ikke ønskede udskiftning. På Fanø var alle beboere jo selvejere.

Meget kunne tale for, at *bønderne selv delte deres jord*, og det skete da også, navnlig i udskiftningstidens første år. Herved sparede man udgiften til landmåleren, og ingen kendte jordens bonitet bedre end beboerne

selv, men heroverfor havde selvudskiftningen sine uheldige sider, som viste sig efterhånden.

I Ø. Vedsted havde bønderne i 1772 selv udskiftet byens jord, og sognefogden Andreas Schack skrev, at det var sket »uden nogen betydelig dispute«. Han bad om herskabernes approbation, som synes at være opnået. I 1781 klagede forvalter N. Thullesen, godset Lindved, at to af godsets bønder var utilfredse med udskiftningen, idet de mente sig »fornærmede« for 16–20 læs hø, men da alle byens øvrige beboere var tilfredse med udskiftningen, skete der næppe nogen forandring.

Den 4. maj 1770 havde beboerne i Rousthøje »af egen drift og myndighed« udskiftet en til byen hørende »Lille Mose«, uden at lodsejerne havde været nærværende. Blandt disse var N. C. Spangsberg, Sønderris, som gjorde indvending imod denne private udskiftning. Senere på sommeren anbefalede landvæsenskommissær Frausing, at der foretoges en almindelig udskiftning af byens mark, hvilket lodsejerne, deriblandt Ribe hospital, var indforstået med. Beboerne i Bækhus, V. Debel, Refsgaard og Gadgaard, alle i Ovtrup sogn, begærede i 1778 udskiftning af deres fælles hede,« efter at vi 2de gange i uvildige og fornuftige mænds overværelse har gjort forsøg på at træffe en mindelig afhandling til omkostningers besparelse og for at komme ud af fællesskabet«.19) Nu ønskedes myndighedernes bistand til deling af hede, kær og overdrev. Samme år forlangte 12 beboere i Alslev at få deres part af byens kær udskiftet »da de ikke i mindelighed havde kunnet dele«.

Hospitalsbonden Niels Hansen i Høm skrev i 1777, at »uagtet Høm beboere to gange havde skiftet deres rugland, så er delingen langt fra hverken billig eller i tidens længde gavnlig for nogen mand«. Jorden var op-

rindelig delt i 11–12 lodder til hver gård. Den sidste selvudskiftning var foretaget 1776. Herimod protesterede grev Schack, Schackenborg, idet planen ikke havde været ham forelagt til approbation, skønt grevskabet ejede gods i Høm. Niels Hansen ønskede almindelig udskiftning, og den skete i 1779. Christen Nielsen i Gjesing skrev i 1778, at skønt han med de andre bymænd i mere end et år havde været enige om at udskifte deres agermark, havde de ikke kunnet komme til enighed selv om udskiftningen, hvorfor man nu begærede landvæsenskommissærernes medvirken. En særlig vanskelighed var, at Gjesing by var delt i to grandelag, og agerjorden skulle deles i to dele – videre udskiftning ønskede man ikke for tiden. Først en halv snes år senere fik man efter adskillige klager delt gadejord og græsning. I Lustrup havde man omkring 1770 selv, dog med en landmåler til hjælp, forfattet »en slags delingsmåde«, men siden var der kommet tre nye fæstere og »vi befinder os meget fornærmede ved samme deling, siden ej alene vore lodder er falden på slet grund, men end ikke har fået behørig mål«. Der holdtes åsteds-møde den 24. juli 1777. Borgmester Fridsch i Ribe, der ejede en gård i Lustrup, kunne ikke give møde og så for øvrigt helst, at det kunne blive ved den allerede foretagne udskiftning.

Betaling af udgifterne ved en udskiftning kunne givetvis rejse problemer, hvilket bl. a. kunne skyldes de skiftende bestemmelser i forordningerne. Efter udskiftningen i Gunderup i 1790 opstod et betalingssspørgsmål. Niels Hansen, selvejer og største lodsejer, htk. 7.3.0.0, havde i sin tid købt gården af Hans Gundorf, der havde ladet gården udskifte m. h. t. ager og eng. Da der nu skulle betales for hele udskiftningen, tilbød Niels Hansen at betale for sin del af hede og mose lige

med andre, »men at betale anden gang for ager og engs udskiftning samt tage del i nogen udflytningshjælp – det tror jeg er uret«. Spørgsmålet gav anledning til en meningsforskel mellem landvæsenskommissærerne Mylford og Warthoe, der skriver: »Jeg kan ikke dølge eller noksom beundre hr. kaptajens (Mylford) ustadighed og ubestemthed i hans afvigende meninger og betænkninger. Lad end og denne første udskiftning i Gunderup for en snes år siden efter den da brugelige måde være sket lovlig, hvorom dog ingen forretning eller andet skriftligt haves, så får Niels Hansen ved den nu forordningsmæssige skete udskiftning vederlag for hans forhen udskiftede jord efter den takst, derpå nu er blevet sat«. Warthoe syntes efter dette, at Niels Hansen skulle betale fuldt ud. Der var jo ikke langt mellem hans bopæl, Roust møllegård, og Gunderup. Måske havde han sine grunde til den lidt skeptiske omtale af Hans Gundorfs udskiftning o. 1770, ligesom han vel har kendt manden selv, bondesønnen Hans fra Gunderup, der ved sit anlæg for handel blev ejer af Skodborghus, Sønderskov og Palstrup, men måtte gå over i historien med et lidt tvivlsomt skær over sin person.²⁰⁾

Præsten i Vejen, J. Haar, der var ivrig for udskiftningstanken, stillede sig velvillig, da hans anneksbonde i Gammelby, Læborg sogn, Jens Iversen, i 1790 ønskede gården udskiftet. Haar henvendte sig til husbonden for den øvrige del af byen, H. H. Chr. Lautrup, Estrup, om sagen. Denne svarede Haar, at han ikke var bekendt med, at hans bønder i Gammelby ønskede udskiftning, men »Deres velærværdighed vil altså selv behage at henvende sig til landsinspektør Bie, om De vedbliver Deres forsæt at have Deres del af Gammelby udskiftet«. Dette betænkte præsten sig på, da han som initiativtageren i første omgang skulle betale for opmå-

ling af hele byen. »Så kunne vedkommende (Lautrup) måske få det indfald at nægte mig den andel, som dem kan tilkomme deraf at svare eller gøre en del indvendinger derimod, hvoraf følgen for mig ville blive, at jeg kom til at supplicere måske et par års tid for mine egne penge, hvilket er arriveret mig en gang tidligere«. Haar begærede amtmandens resolution, som gik ud på, at Bie skulle foretage udskiftningen. Lautrup måtte rette sig efter forordningen af 23. april 1781, som han selv kaldte »en grundlov for alle udskiftninger«.

Ved en forordning af 15. juni 1792 havde en godsejer, der betalte for en udskiftning, fået mulighed for at indkræve renten af det udlagte beløb hos sine fæstebønder. I Nyby havde alle beboerne købt deres gårde til selveje, da byen udskiftedes i 1793. De var af den mening, at kongen havde lovet at ville betale halvdelen af udgifterne ved udskiftningen. Den anden halvdel, 78 rdl., havde de betalt til landmåleren og boniteringsmændene. Nu var de truet med eksekution, men undskyldte sig med, at de ikke havde modtaget noget udskiftningskort. Landinspektør Bie plejede ikke at udlevere kortet, før han havde fået sin betaling. Endnu den 4. januar 1796 havde Nyby-folkene ikke fået deres kort.²¹⁾

Fra Lindknud, et af Malt herreds magreste sogne, hvor Christen Mortensen havde tilforhandlet sig en ejendom, htk. 0.3.2.1 og derefter begærede udskiftning, skrev fire beboere den 25. oktober 1789, at de ikke ville modstå de kgl. forordninger, »men kan ikke formå eller udstå den bekostning uden yderste armod og ruin. Men nu, nådigste herrer, har Christen Mortensen solgt sine tre skæpper hartkorn, så vi, Gud ske lov, har intet med ham at bestille«. Den nye ejer krævede ingen udskiftning, og kommissionen erklærede, at der ingen ud-

skiftning ville blive foretaget. Således fik man udsættelse til 1794.

Som nævnt foran skulle man efter forordningerne være lodsejer for at kunne forlange udskiftning, men efterhånden som udviklingen skred frem lempedes tilsyneladende dette krav, så også fæstebønder kom i betragtning, når der ønskedes udskiftning. Dette synes især at gælde for de såkaldte *hospitalstjenere*, d. v. s. fæstere af Ribe hospitals gods.

Den 19. oktober 1769 begærede Jeppe Kjeldsen, hospitalstjener i Astrup, udskiftning af byens enge, ager, forte og hede, hvoraf han beboede »rigelig en fjerdepart«. I april 1772 fik Jeppe Kjeldsen sin part udskiftet, og i maj klagede han over, at de øvrige beboere ikke holdt sig den skete deling af jorderne efterrettelig, men daglig drev deres kvæg i de lodder, han havde fået tildelt. Fem beboere i Astrup havde straks efter udskiftningen klaget over denne og bad om, at alt måtte blive ved det gamle. Jeppe Kjeldsen, der selv havde betalt sin udskiftning, beholdt selvfølgelig de tildelte jorder, vist også, da byen endelig udskiftedes i 1786, selv om de andre beboere klagede over fordelingen.

I 1775 havde seks beboere i Sdr. Farup besværet sig over hospitalsbonden Anders Jensen, som efter engenes udskiftning havde fået en lidt for rigelig part, skønt fordelingen var sket ved lodkastning. Hospitalsforstander Hjort hævdede, at skulle engene omskiftes, måtte agermarken også deles påny, da Anders Jensen her følte sig fornærmet. Hospitalsbonde Laurids Michelsen i Nr. Vejrup forlangte den 23. juni 1777 udskiftning dels mod nabobyerne, dels af byens ager- og hedejord. Den 13. december s. å. holdtes åstedsforretning, hvorefter der foretoges udskiftning. Hospitalstjener Hans Madsen i Tobøl begærede den 5. oktober

1778 udskiftning. De andre beboere i byen hørte under Sønderskov og havde ikke kunnet overtales dertil. M. Müller, tidligere ridefoged, nu medejer af Sønderskov, mente, at Hans Madsen skulle forholde sig i rolighed angående udskiftning, men skulle hans påstand vinde bifald, burde Hans Madsen, der var en formuende mand, selv betale alle omkostninger ved udskiftningen, hvorimod alle Sønderskovs bønder i Tobøl var fattige og ikke kunne have nogen fordel ved udskiftningen. Denne argumentation fik dog igen virkning. I 1782 klagede Sønderskov-bønderne over at skulle betale for udskiftningen af Hans Madsens gård.

Niels Nielsen i Vældbæk besværede sig den 8. april 1780 over, at fire selvejere i byen havde indhegnet til deres enge en del fælles mosejord og fædrift. De pågældende erklærede, at de intet hellere ønskede end at komme ud af fællesskabet med Niels Nielsen, »der altid er imod byens skik og ret. Han havde i nogle år ej villet holde hyrde med byen til mose-fægning, men holder alle hans kreaturer på agrene på byens bedste græsning«.

Der kunne nævnes flere eksempler på, at Ribe hospitals bønder var fremtrædende ved udskiftninger, dels som initiativtagere, dels som utilfredse klagere. De forannævnte tilfælde viser, at disse hospitalstjenere, skønt ikke lodsejere, kunne iværksætte en udskiftning. Det er dog uden tvivl, at hospitalets forstander har støttet sine bønder i disse sager. Når det ses, at Anders Pedersen i Inder Bjerrum, der var fæster under Ribe domkirke, i 1773 begærede udskiftning af overdrevet og, skønt de øvrige beboere »ikke godvillig ville bekvemme sig dertil«, fik forretningen gennemført i 1775, kunne det tyde på, at fæstere af det beneficerede gods i amtet, vel også fordi de pågældende gårde ofte var blandt de største i en by, indtog en vis særstilling. Herom vidner

måske også, at hospitalsbønder kom i modsætning til deres naboer, skønt sådanne tilfælde vel var undtagelser. Forklaringen på disse forhold vil nok være, at Ribe hospital, skønt stor godsejer, ikke gjorde sig stærkt gældende som jorddrot.

Poul Hansen i Askov begærede den 15. maj 1783 at få sin fæstegård, der hørte under Estrup, udskiftet.

Godsejeren, H. H. Chr. Lautrup erklærede: »Jeg ejer alene Askov by i Malt sogn, som beboes af ni fæstebønder«. Han havde overvejet Poul Hansens begæring, men fandt ikke, at en udskiftning for tiden kunne være husbonde eller fæstere til nogen gavn. Desuden var Lautrup i dette år i færd med at udskifte Maltbæk fra præstegården, hvorved fire gårde skulle udflyttes. »Er af den allerunderdanigste tanke, at sådanne udskiftninger, som Poul Hansen forlanger, beror på lodsejerens foranstaltning og ikke på en fæstebondes godtbefindende«. Landvæsenskommissærerne Øllgaard og Warthoe fastslog, at efter forordningen af 23. april 1781 måtte Lautrups standpunkt respekteres. Det blev altså ikke i denne omgang til noget med udskiftningen i Askov, der først kom i 1794.

I det gamle landsbysamfund havde *husmændene* en beskeden plads inden for fællesskabet. Husmandsstanden dannede en skala, eftersom man beboede et hus med lidt jord til (sat til hartkorn) eller et hus med en kålgård (uden hartkorn), eller man som inderste beboede en lejebolig og hermed var placeret på skalaens nederste trin. Også de to sidstnævnte kategorier havde, skønt jordløse, sikret sig græsningsret til en ko eller nogle får på landsbyens overdrev eller hede. Men denne ret var ikke lovfæstet noget sted og støttede sig alene til hævdvunden skik og brug. Selv om der i denne tradition måtte ses et socialt islæt, en hjælp til

fattige, kan det samtidig fremhæves, at husmandsfamilierne i almindelighed var en arbejdskraftreserve, som gårdbeboerne havde nytte af.

Ved fællesskabets ophør og jordens deling blev husmændenes græsningsret og dermed i virkeligheden deres sociale stilling et problem, som ingen af de første forordninger dog beskæftigede sig med.

I Seem, 1776, hvor bymændene trods opfordring fra flere sider forholdt sig afvisende over for en udskiftning, havde Peder Hansen, der havde et »lidet sted« i fæste fra Ribe hospital, begæret udlagt græsning til en ko. Bymændene nægtede at udlægge noget af overdrevet til byens kådnere og husmænd. I Varming, 1777, havde amtmanden befalet bymændene at udlægge græsning for en ko til Christen Jensen Skrædder, der ligeledes havde et fæstehus under Ribe hospital. Byens gårdbeboere, der dels hørte under Riberhus, dels under Haderslevhus, var i dette tilfælde enige om at nægte dette udlæg. Alle erklærede, at de dårligt kunne udlægge en kos græsning til hver husmand, da der foruden ovennævnte var 11 husmænd i byen. 1780 klagede husmænd og boelsmænd i Tobøl, Guldager sogn, over, at de ved udskiftningen »er betagen den græsning, vi hidtil har haft på byens fællig«.

Disse eksempler viser, at gårdmænd ved en udskiftning konsekvent hævdede deres stilling som besiddere af jorden og nægtede, i hvert fald i første omgang, at afgive nogen rettighed til andre, skønt der i de nævnte tilfælde synes at være tale om boelsmænd, kådnere og husmænd, hvoraf nogle rimeligvis har haft et mindre jordtilliggende. Bag gårdmændenes afvisende holdning lå vel, at gårdene, den rebede jord, var det primære i landsbysamfundet.

Under forarbejdet til forordningen af 23. april 1781 kom husmændenes særlige situation ved en udskift-

ning til drøftelse. Regeringens rådgivere fandt det rimeligt at sikre husmændene et vederlag for den mistede græsningsret, måske ved at tildele alle bestående huse en jordlod af bymarken. Tanken mødte dog modstand, og det hævdedes fra anden side, at der ikke burde udlægges jord til flere husmænd, end gårdmændene kunne beskæftige. Et andet forslag gik ud på, at husmændenes tildeling af jord måtte ske på et frivilligt grundlag. Der var mange hensyn at tage, men først og fremmest måtte udskiftningen gå sin gang, og allerede skete udskiftninger måtte ikke skulle gøres om af hensyn til husmændene.²²⁾

Resultatet blev paragraf 19 i forordningen 1781. »Da husmandsfamilierne anses nyttige såvel for det almindelige som i særdeleshed for gårdmændene, så ville Vi allernådigst, at Vore amtmænd og landvæsenskommisærer ved byernes udskiftning skulle søge at overlægge og afgøre med lodsejerne, hvorledes dem en forholdsmæssig græsning imod, hvad dem ved udskiftningen betages, efter enhver bys særlige omstændigheder bedst og belejligst kan være at tillægge«. Det tilføjes, at degne og skoleholdere skulle nyde samme ret.

Trods den lidt vage formulering fik denne bestemmelse utvivlsomt sin betydning for husmændene, der nu kunne træde frem med større selvsikkerhed. Efter en udskiftning i Tjæreborg, der var begyndt i 1772 og kom til at vare en halv snes år, var man nået frem til den 20. marts 1782, da der igen måtte indkaldes til åstedsforretning, denne gang på Krogsgaard. Husmændene havde den 20. marts 1781 gjort ansøgning om vederlag i byens mark. De havde tidligere haft fri græsning hver til en ko på byens fællig, vogtet af hyrden sammen med gårdmændenes køer. Men nu var det forbi. I en skrivelse til amtmanden fremlægger husmændene deres problem med særlig hentydning til

godsejeren, J. L. Bruun på Krogsgaard. »Så har det og ligeså været hans sande attrå, at husmændene skulle forlade deres i byen havende pladser og deres i marken havende rettigheder, efterdi bopælene for hartkornets besiddere i byen derefter kunne gøres bekvemmere, hvorimod alle tider hans mening har været at anvise hver af Krogsgaards husmænd en convenabel erstatning af hedejord i det nordøstre hjørne af Tjæreborg bys mark, og til den ende har han udsat, at enhver husmand, som således af byen udflyttede og antager udyrket hedejord, ej kunne være tjent med ringere eller mindre stykke end ungefær 7 tdr. lands størrelse, skønt samme dog ej kunne anses uden for en ringe valuta. Men for at se gårdfolkene i alle dele conserveret og befriet med så lidt afgang som muligt, har han syntes billig, at husmændene sig således som meldt skulle behjælpe«. Af de 11 husmænd i Tjæreborg havde de 8 allerede i 1779 erklæret sig tilfredse med en sådan ordning, »da han (Bruun) altid havde nægtet dem jord til deres fæstehuse, og venter også, at byen ikke skulle være derimod, siden de også fra begyndelsen af ville have, vi skulle rykke ud på heden«.

Om husmændenes tidligere rettigheder oplystes, at de før udskiftningen havde ret til en kos græsning i fælled mod at betale 3 mark til samtlige gårdmænd i byen. Desuden måtte de fra mikkelsdags kvægmarked i Varde, 28.-29. september, »indsætte en ko og give 8 skilling til byen«. Endelig havde husmændene ret til tørvegrøft. Hvad de fik i stedet, ses ikke, men de opnåede i hvert fald ikke noget resultat ved åstedsmødet på Krogsgaard.*)

Ved udskiftningen i V. Vedsted, der efter begæring

*) H. K. Kristensen oplyser, at husmændene udflyttedes og dannede landsbyen Tradsborg.

af Niels Pedersen m. fl., dateret 9. august 1770, blev påbegyndt og afsluttet i 1771, blev der gjort indvending imod amtmandens ordre til, at der skulle udskiftes efter *gårdsparter eller otting*. Hermed fulgtes den sønderjyske praksis, der kunne begrundes med, at en del af byen hørte under Haderslevhus. Herimod protesterede Jens Jensen Bruun og Laurits Michelsen, der krævede deling efter hartkorn, idet deres fæstegårde, som var fjerdepartsgårde, havde det højeste hartkorn i hele byen, 3.1.0.0, mens to andre fjerdepartsgårde kun havde 2.5.0.0. I øvrigt havde 17 af V. Vedsteds 32 beboere i 1770 erklæret, at de på grund af byens vidtløftighed helst så, at der ikke blev foretaget nogen udskiftning, men de var dog rede til at rette sig efter love og forordninger.

Den 18. maj 1785 skulle der tages stilling til husmændenes forhold i V. Vedsted. Til åstedsmødet var repræsentanter for amtshusene i Haderslev og Ribe, for Ribe hospital, for det Lindevedske gods og for Lustrupholm mødte ejeren, kaptajn Mylford. Desuden var syns- og sandemændene Bertel Clausen, Peder Andersen, Andreas Schack, Anders Nielsen og Peder Nielsen til stede, ligesom selvfølgelig husmændene var mødt op. »Der blev søgt den allernøjeste oplysning for at udfinde, om de alle eller hvor mange af dem, der til græsningsret ved byens fælles grounds udskiftning kan være berettiget. Og det blev da oplyst, at følgende husmandssteder er opbygte på og tilhører particulære grunde, nemlig:

1. Henrik Nielsen, et lidet hus på Anna, Hans Smeds enke tilhørende grund.
2. Jep Sørensen på et forbedelses grund, Jens Jensen beboer.
3. Peder Knudsen på Anders Nissens gårds grund.
4. Maren, Søren Jespersens enke, på Christen Michelsens gårds grund.

Lustrupholms gods. 5. Mads Bundesen og Christen Nielsen, begge på Niels Pedersens enkes gårds grund. 6. Johan Hein på Laurids Lauridsens gårds grund. 7. Hans . . . (eftern. ulæs.) på Hans Laurits Ibsens gårds grund. *På præstegårdens grund*. 8. Mette Jensdatter. *På det Lindevedske*. 9. Niels Davidsen på Jørgen Smeds grund.

Så kunne alle disse efter allernådigste anordning ikke tillægges nogen græsning eller vederlag derfor af byens almindelige grund. Men dersom de noget i så fald har at fordre, henvises de til de grundenes ejere, hvorpå deres iboende huse er opførte.

Men hvad derimod angår følgende huse, nemlig af *Ribe hospitals gods* 1. Søren Nielsen Rytters enke, 2. Anne Sophie, 3. Peder Lutzen, 4. Benned Nielsen, 5. Anne, Hans Smeds enke og 6. Christen Michelsen og af *Lustrupholms gods* 7. Jørgen Hansen, 8. Poul Michelsen Smed og 9. Laurits Hansen, der havde købt sit hus af byen. Så bliver disse huses beboere enhver for sig anset berettiget til at nyde 1 kreaturs græsning af byens fællig for *billig betaling*, og i den anledning blev adskillige uahngene (1) steder på byens mark af de kommitterede samt godsernes forsvarere efter bymændenes påvisning taget i øjesyn for at påskønne, hvor disse huses beboere ved udflytning bedst og bekvemst kan anvises vederlag for deres græsningsrettighed. Hvortil da med allernøjeste påskønnende og med bymændenes samtykke blev bestemt: Et stykke fælles grund Sprechefælled kaldet . . af hvilken husmændene årlig betaler en leje til byen efter sandemændenes påskønnende og taksering«.

De sidstnævnte V. Vedsted husmænd var altså vant til at betale for deres græsningsret og måtte også fremtidig betale for at bruge den tildelte Sprechefælled,

hvortil de må antages at skulle udflytte. De førstnævnte derimod havde, skønt de formodentlig også havde betalt for græsningen, ingen egentlig ret dertil og måtte efter udskiftningen affinde sig på bedste måde, hvis de ville holde husdyr.

Når forholdene i V. Vedsted her beskrives så udføreligt, skyldes det, at husmændenes vilkår andre steder på Ribeeegnen fik en tilsvarende ordning. I Lustrup, der udskiftedes 1779, var der 19 husmænd »som forhen græssede hver en ko ved bøndernes køer, er ved delingen rent udelukket, så de må leje græs inden- eller udenbys, hvor noget kan fåes«. I 1785 skriver Mylford, Lustrupholm, »Om husmændenes græsning til deres køer har ingen forening kunnet komme i stand«.

Nordligere i amtet synes husmændene at have lidt bedre betingelser, sikkert fordi der i disse egne var færre af standen. I Alslev, 1779, »har husmændene fået deres får græsset uden betaling, men betalte for andre kreaturer«. Her var kun tre jordløse husmænd. I Brøndum by fik husmændene ved udskiftningen hver et stykke hedejord, men ingen græsningsret. Her var der to husmænd med jord og to jordløse.

I Plovstrup var der fire jordløse husmænd, som den 9. marts 1785 skrev til amtmanden, at de hidtil havde haft hver to køer og fire får på byens forte og et svin på gadejorden samt brændsel af tørv og klyne, ligeså lyng, ler og sadder (græstørv) til fornødenhed. Nu skulle byen udskiftes, og husmændene følte deres rettigheder truet. De fik dog et beroligende svar fra amtmanden, at gårdmændene i Plovstrup ikke kunne nægte dem, hvad de rettelig kunne tilkomme, og husmændene bevarede deres ret rundelige rettigheder.

Fra Askov skrev husmand og byhyrde Christian Christensen den 13. januar 1794, at han i otte år havde boet i hyrdehuset i Askov og haft hvert år tre skæpper

land i hver af byens indtægter, fire læs hø, 16–17 får og tre–fire høveder på græs sammen med byens kreaturer. Men nu skulle byen udskiftes, og beboerne havde ladet ham forstå, at de fremtidig ville blive nødt til at tøjre deres kreaturer. »Så vil de ej alene gøre mig husvild, men tilmed tage al sædelandet, græsning og andet fra mig uden vederlag«. Han bad derfor om, i h. t. forordningen 1781, at få i det mindste så meget land ved en udside, at han kunne så tre skæpper korn i hver indtægt, avle et par læs hø samt få græsning til 10 får og tre høveder. Endelig bad han om at få hyrdehuset flyttet ud på den tildelte jord, »i dette tilfælde som andre husmænd, da jeg og har børn, der kan blive landet til tjeneste, og Askov by har så overflødig landeri, så der næppe findes en by i Riberhus amt, som har sådan overflødighed derpå, og næppe nogen, der har mindre husfolk«.

Husbonden, H. H. Chr. Lautrup, Estrup, svarede, at han for sin part intet havde imod, at hyrden fik tillagt nogle tdr. land på et passeligt sted mod en vis årlig afgift, »men eng og hvad han ellers måtte forlange, som ej er overensstemmende med de allern. anordninger samt ret og billighed, kan jeg ej tilstå ham«. Christian Christensen fik 8 tdr. land i det sydvestre hjørne af Askov mark i nærheden af Skibelund krat. Askov bymænd flyttede hyrdehuset hertil uden bekostning. Christian Christensen fik ejendommen i fæste for livstid mod en årlig afgift af fire mark.²³⁾

Blandt Ribe amts husmænd på udskiftningstiden, denne stand af småkårsfolk, som ved reformen fik deres forhold til gårdmændene understreget og samtidig socialt afklaret, møder vi mellem de mange ukendte navne et enkelt historisk kendt, selvejerhusmand *Jens Kaas* i Hyllerslev, Janderup sogn. Han havde ved udskiftningen fået et stykke gadejord, som hans nabo,

Ole Kleinsmed, ville færdes over, som han altid havde gjort. Om klagen fra den adelige husmand bragte nogen forandring, kan ikke her oplyses.

Godsejerne, hvoraf nogle allerede er nævnt og omtalt foran, havde naturligvis en særlig indstilling til udskiftningsproblemerne, der i deres realisation gjorde indgreb i standens tilvante rettigheder. Det var derfor ikke at forvente, at disse reformkrav kunne mødes med synderlig velvilje, endsige begejstring i disse kredse, selv om det var i godsejerstanden, tanken om landbo-reformerne opstod og bares frem af idealister, men til denne godsejertype kunne de større vestjyske hartkornsbesiddere, som her kommer på tale, ikke henregnes. Det var nærsomme småherremænd, hvoraf kun et par enkelte kunne noteres for et ret nyerhvervet adelskab,²⁴) men ellers folk med nær tilknytning til bonde- og handelsstanden.

Mens deling af eng og marsk viste sig at kunne kalde godsejerne, der havde sådanne besiddelser, frem, synes deres interesse for udskiftningen af agermark, overdrev o. s. v. at være mindre, og hertil kunne der peges på flere grunde. Da Rentekammeret under 12. februar 1785 gennem amtmændene indkrævede oplysninger om, hvor vidt man var kommet med udskiftningen m. v., fik godsejerne, mere eller mindre kærkommen, lejlighed til at udtale sig. Chr. Hansen på Hesselmed oplyste, at engene i Aal, Billum og Janderup skulle have været udskiftet dette år, men stod endnu tilbage »formedelst uopfyldt løfte af 2de landinspektører, der på landets østre egne har ved forretninger været occuperet, så ingen tid for dem blev tilovers«. Hertil må bemærkes, at Aal marskenge efter anden oplysning blev udskiftet i 1783.

Terman Øllgaard på Bramminge hovedgård skriver:

»Overdrevene har hver by for sig. Ej udskiftet, dels fordi de her på hedeegnen er ringe og mest består af lyng- eller tørveheder, dels så vidtløftige, at der til hver by er 1/4 til 1/2 mils strækning. Overdrevene bruges til ungkreaturers græsning, hvor de findes tjenlig dertil, ellers mest til lyngtørv, og da her på hedeegnen haves overflødig agermark, som de formedelst lidet og ringe engbund mange steder ej engang kan gøde forsvarlig, er det ingen fordel til for dem at opbrække mere skarp og mager hede til pløjeland«. For dog at pynte lidt på beretningen oplyses, at der på Tversig mark i 1782 var opbygget et hus, som »beboes af mine skytter. Endnu er på hovedgårdens hede, en fjerdingvej fra gården, et hus kaldet *Kikkenborg*, som er sat for at oppasse heden for tyverier«.

Fra Øllufgård meddeles, at byerne Nebel, Rousthøje og Sadderup var i fællesskab med hinanden, men ikke med omliggende byer. »Holder for, at udskiftning vil blive mere til tab end fordel«.

C. Stockholm, Hennegaard: »Af dette gods er endnu intet udskiftet uden alene nogle marskenge såsom Aal, Janderup og Bork marsker.

Når bekostningen, hvori fæsterne aldeles nægter at tage del, som medgår til fællesskabets ophævelse, og mangel her på egnen af de fornødne landinspektører har hidtil været årsag, at ikke videre til denne tid er udskiftet. Men måtte fæsteren allernådigst pålægges at tage forholdsmæssig andel med husbonden i omkostningerne, og der blev flere landinspektører og landmålere i hvert amt beskikket, så ville udskiftningen i mine tanker herefter nyde bedre fremme«.

Fra Endrupholm skriver Tøger Reenberg Teilmann: »Årsagen, at der ej haves skel, er dels, at om det skulle udskiftes, ville det forårsage en uendelig mængde processer, thi hver by ville gøre sin påstand, og de skulle

mange steder blive ubillige nok, som ikke uden ved lands lov og ret efter førte vidner kunne afgøres, så jeg for min del derved kunne vente tilvisse en snes processer, som foruden den pinagtighed kunne koste langt mere end ejendommen var værd. Yderligere bøndergods 34 steder, ialt 48 byer eller steder fordelt på ni kirkesogne. De 34 lokaliteter ejes alene af Endrupholm«. T. R. Teilmanns videre udtalelser er skeptiske. Han finder, at udskiftning havde mange ulemper. Men mellem linierne læses også, at han som den selvfølende storgodsejer, opregnende sine besiddelser, forbeholder sig at have sin egen mening. Hertil må retfærdigvis føjes, at Teilmann utvivlsomt var en dygtig godsadministrator, og hans betænkeligheder ved udskiftning kunne ud fra en kortsigtet betragtning ikke afvises.

Mest markant blandt egnens godsejere var *Andr. C. Teilmann* på Nørholm, som også ejede Lunderup i V. Horne herred. Efter at han i 1750 var blevet ejer af Nørholm, Lunderup og Agerkrog, gik han med megen energi i gang med at forbedre sit gods, især Nørholm, der var forsømt på bygninger og i jordens drift. Han opnåede hurtigt betydelige resultater, men det skete naturligvis ikke uden at presse bøndernes hoveri, der i en klage af 21. juli 1768 hævdes at være fordoblet. Hertil kom andre klagepunkter, bl. a. skulle han have lagt bondejord under hovedgården, hvilket var forbudt, og det er på denne noget belastede baggrund, *Andr. C. Teilmann* træder ind i udskiftningsproblematikken.

Han fik i 1786 en strid med degnen J. Chr. Jermiin i Aastrup, der havde købt en gård i Terpling, htk. 2.7.1.2. Der var uenighed om skellet, og Teilmann klagede over degnen. »Da en bestemmelse om skellet ej i mindelighed kunne opnås«, begærede Jermiin udskiftning. Degnen, der var af den i 1730 adlede slægt og siden erhvervede sig navn af »den kloge degn i

Aastrup«, synes at have været noget stridbar. Ved et åstedsmøde måtte Jermin gå med til at skulle nedsætte en skelsten, som han havde taget op i sin eng. Udskiftningen gennemførtes, men kom til at vare i tre år.

På samme tid havde Teilmann et mellemværende med beboerne i Hyllerslev og havde henvendt sig til stiftamtmanden herom. »Deres højvelbårenheds pro mem. af 29. 1. sidst (1787) lod jeg nu straks bekendtgøre for beboerne i Hyllerslev, men deres ultimatum blev som påtegningen udviser. – Det er ikke godt at have med bønder i disse tider at bestille uden for den, som har de røde kjoler til sin disposition. Kun skade, at vore fromme politikere ikke selv er på pletten, at man kunne lære af dem, hvorledes de selv bærer sig ad at finde ud af tingene«.

I sin indberetning 1785 må Teilmann erkende, at der ikke på hans gods er sket nogen videre udskiftning. »Årsagen til denne sparsomme udskiftning her i egnen er egentlig, at bønderne ikke skøtter derom, i henseende de formener: 1. At udskiftningen ikke er af den nytte og betydning som i de gode egne, hvor bønderne kunne, når hver får sin jord for sig selv, lægge sig efter og med fordel bruge fremmede græsarter, kløver eller rajgræsfrø, som ikke vil lykkes her i egnen. 2. Men det (u.) forvolder, at i en by skulle enhver holde særhyrde, i stedet for ved fælles kræfter kunne bestride denne byrde. 3. Frygter de for fornærmelse eller forringelse, som de adskillige steder har hørt rygte, grundet eller ej. De ved, hvorledes de nu er holdne, men ikke hvorledes de kunne blive det. Denne frygt er ikke heller ganske ugrundet, da man ved, hvor vanskeligt det er at træffe rigtigt vederlag, fornemmelig her i egnen, hvor det kommer så meget an på engbunden. Endnu kommer dette store stød for udskiftningsværket, at ikke bonden, som dog nyder frugten og nytten deraf, men

husbonden skal i følge det kgl. Rentekammers skrivelse af 9. januar 1779 selv betale omkostningerne. Man må betænke, at husbonden får for tiden ikke ringeste nytte deraf. Ikke heller må man efter vore anordninger nogen sinde selv benytte sig af bondejord. Jeg for min del, som har mit gods så vidt spredt, skulle vel ikke for 10.000 dlr. fuldkommen komme ud af fællesskabet. Men for sådan udgift og for så meget arbejde, som dermed oven i købet er forbundet, foruden endog renter af udgiften at høste og foruden nogen sinde selv at må bruge og nyde den derved forbedrede jord og ejendom, tager nu hver sig i agt. Det synes derfor meget billigt, det måtte i det mindste være tilladt at forhøje landgilden så meget som renterne bedrager af udskiftningsomkostningerne, når bonden for disse selv ikke vil indestå«.

Teilmann oplevede ikke at se denne hans tanke om udskiftningsudgiftens forrentning over landgilden blive virkeliggjort ved forordningen af 15. juni 1792.

»Jeg frygter meget for, vi ville være søvnige til et arbejde, hvorved intet vindes, hverken ære eller fordel, men derimod sikkert kan gøre regning på mange disputer, hundrede chikaner og oven i købet, når det var bønderne imod, deres fortrydelse og fortalelse«.²⁵⁾

Beboerne i Vesterbæk havde den 1. juni 1790 forlangt udskiftning af deres hede og mose, hvori bl. a. Nørholm havde fællig. Teilmann skrev: »Vesterbæk beboeres pro memoria er så fuld af beskyldninger og usandheder, at det ville blive temmelig vidtløftig og kedsommeligt at gennemgå dem alle. De groveste vil dog vel vedrøres. Heden er 1½ mil lang, 2 à 3 fjerdingvej bred, htk. 168 tdr. 5 skp. Denne udskiftning ville altså ikke blive til ringeste nytte, og derom så meget mindre kan indlade sig som det ville tilkomme mig at betale den hele udskiftning, 700 à 800 rdl. eller mere.

Desuden ville Vesterbæk beboere slet ikke nå deres hensigt, da de er af den formening, at når de fik deres for dem selv, kunne de dermed skalte og valte efter behag, foruden jeg at være heden mere rådig, som er åbenbar urigtigt, da denne min ret og rådighed er og bliver den samme, hvad enten heden er udskiftet eller ikke«.

Det er lidt vanskeligt at følge Teilmann i denne, som det synes, noget svage argumentation, men det fremgår dog klart, at han var uvillig til at betale for udskiftningen.

»Det er ret ilde, at bønder kunne ustraffet lyve for øvrigheden, så meget de ville, thi jeg har i disse tider hørt og set mange bønder-løgne, men endnu ikke set, at nogen derfor er bleven straffet, ja, end ikke tilrettet. Det vil til sidst blive uartige børn«. Dette skrev Andr. C. Teilmann den 26. juni 1790. Han døde en måned derefter, efterladende sig et beundringsværdigt livsværk i det genrejste Nørholm, ligesom han, veluddannet og dygtig i det praktiske, sikrede sig en placering i sin samtids offentlighed.*)

Men udskiftningsvenlig var han ikke.

Det bør ikke overses, at udskiftningen gennem en længere årrække stillede de administrerende myndigheder over for nye og krævende opgaver. Det gjaldt *amtmanden*, der allerede i de første forordninger fik pålagt at indberette til kongen, hvad der måtte være sket i amtet som følge af forordningerne. Selv om der

*) Ved testamente af 8. marts 1790 skænkede Andr. C. Teilmann 200 rdl. til hver af latinskolerne i Ribe, Kolding, Fredericia, Horsens, Århus, Randers, Viborg og Ålborg, at betale til næste års snapsting. Desuden 20 rdl. årlig til de nævnte samt Roskilde skole. Skolerne kunne også i stedet få bøger af Teilmanns bogsamling, idet der beregnes 20 % rabat af den pris, han selv havde givet.²⁶⁾

i den første halve snes år ikke var ret mange konkrete resultater at notere, må det ikke glemmes, at netop de første udskiftningssager gerne var ledsaget af klager og tvivlsspørgsmål, som måtte passere amtmændens skrivebord og ofte måtte afgøres pr. konduite, fordi forordningernes anvisninger var uklare og utilstrækkelige.

Allerede i forordningen 1761 nævnes *landvæsenskommissærer*. Hermed fik amtmændene en værdifuld sagkyndig bistand i udskiftningssagerne. I 1770 nævnes landvæsenskommissæerne *Johan L. Bruun*, *Krogsgaard*, *Rasmus Øllgaard* og *Johan J. Frausing*, *Varde*, som alle var fremtrædende mænd i amtet. *Bruun* omtales siden som svagelig og ofte fraværende ved forretningerne. *Niels Øllgaard*, *Sneumgaard*, nævnes i 1778 og afløses den 16. november 1782 af broderen *Terman Øllgaard*, *Bramminge hovedgård*. Herredsfoged *Hans S. Warthoe*, *Roust mølle*, var i en årrække landvæsenskommissær. Da der i juni 1797 skulle være åstedsmøder tre dage i træk, sendte han afbud, »da hverken mit svage helbred eller de mange andre mig pålæggende embedsforretninger tillader mig at gøre så lange og vidtløftige rejser«. *Kaptajn Mylford*, *Søvig*, er omtalt foran som landvæsenskommissær. *Hans Nielsen Kalhauge*, *tolder og delefoged i Ribe*, var ikke sjældent stedfortræder for amtmændene, ligesom også landvæsenskommissæerne lejlighedsvis lod sig repræsentere ved en anden. Disse mænd fortjener uden tvivl at fremhæves i udskiftningens historie. Ulønnede, dog aflagt med diæter, måtte landvæsenskommissæerne tilbringe megen tid på trælse rejser overalt i amtet, og var man nået frem til åstedet, forestod givetvis lige så besværlige ture gennem lokaliteterne, hede, marsk eller agermark, og så fulgte den oftest vanskelige opgave at skabe enighed mellem lodsejere og beboere, hvilket

som nævnt kun undtagelsesvis lykkedes i første omgang. Flere udskiftninger krævede en halv snes åsteds-møder eller flere. Som det fremgik af forordningerne var landvæsenskommissærerne i den første tid kun til-lagt en mæglende rolle. De skulle »se at forene ved-kommende«. I forordningen af 1776 er deres beføjelse udvidet til, at de sammen med amtmanden i omstridte spørgsmål skal afgive en »eragtning«, som vedkom-mende må holde sig efterrettelig, da det ellers kostede 4 rdl. i daglig mulkt. Ganske vist kunne en sådan »er-agtning« af lodsejerne indankes for Rentekammeret, men skønnedes det, at indankningen skyldtes »trætte-kærhed eller privat interesse«, stillede nye mulkter i udsigt. Disse bestemmelser gav landvæsenskommissio-nens afgørelse vægt, så de utilfredse betænkte sig, in-den de appellerede til Rentekammeret. Forordningen af 1781 gentager disse regler, men tilføjer bestemmelsen, at landvæsenskommissærerne skal udfærdige en *be-skrivelse* af enhver udskiftningsforretning, omfattende alle dertil hørende dokumenter. Beskrivelsen måtte skrives på ustemplet papir, og amtmanden med land-væsenskommissærerne skulle have betaling herfor, »24 skilling for hvert ark forsvarlig og jævn skrift«, som lodsejerne skulle betale, men så fik de en gratis kopi af beskrivelsen.

Landmålere var ved udskiftningstiden et gammel-kendt begreb ligesom landmålingen. Denne forudsatte en elementær viden om geometri hos sine udøvere, men nærmere bestemte kvalifikationer forlangtes ikke her i landet før 1762, da den geografiske opmåling blev på-begyndt. Med udskiftningen blev der selvfølgelig brug for mange landmålere, og en del gik sandsynligvis til opgaverne med utilstrækkelige forudsætninger, og heraf fulgte som foran omtalt en særlig side af udskift-ningsproblematikken, når der rejstes tvivl om landmå-

lerens arbejde. Det var derfor på høje tid, da der ved kgl. reskript af 23. april 1781, samtidig med den sidste forordning, stillede krav om en eksamen for landmålere.

Derimod var *landinspektørerne* at betragte som en nyopdukkende stand i snæver tilknytning til udskiftningen, indført i 1768 og første gang nævnt i forordningen 1769. Her skal kun omtales de to landinspektører, som fik mest at gøre med Ribe amt.

Simon Laurits Bie var født i Trondheim 1745 som købmandssøn og blev student. Den 8. december 1766 blev han landmåler i Ribe stift og giftede sig nogle år efter med Christine Margrethe Poulsen, datter af Johan Adolf Poulsen, Hundsbæk, Læborg sogn. I 1774 blev Bie landinspektør og boede i Follerup, men søgte da andre stillinger. 1776 fik han anvist bolig i Fredericia, hvor han i 1783 købte museumsgården. På den tid var Bie medvirkende ved mange udskiftninger i Ribe amt, og hans navn findes på mange fint tegnede kort. I 1790 søgte han stillingen som »Archivarius og underbibliothecarius efter afdøde kammerråd Broager«. Som landinspektør havde han i 1782 kun 250 rdl. i årlig indtægt, og nu var udskiftningen i stiftet snart afsluttet. Hans hustru døde i Fredericia i 1800, og samme år blev han udnævnt som inspektør ved klasselotteriet i København. Hans velstand var herefter stigende, og ved hans død i 1817 udgjorde hans efterladte formue 362.811 rdl. »samt et gedigent indbo«. ²⁷

Daniel J. Wesenberg var født 1736 i Schönhausen i Preussen. Han blev købmand i Stettin, men gik fallit og rømte til Fredericia, hvor han i 1766 fandt asyl. I 1769 var han landmåler og medvirkede bl. a. ved udskiftningen af Kolding bys jorder. Han blev landinspektør i 1773 og i 1801, efter Bies afgang, blev han stiftlandinspektør i Ribe stift. D. J. Wesenberg boede

på Nedergaard i Nr. Bjært, der var samlet af flere gårde. Sønnerne Joh. Fr. Wesenberg, M. Ludvig Wesenberg og Carl Aug. Wesenberg havde tid efter anden købt gårde i byen, så sidstnævnte i 1801 kunne sælge Nedergaard, der med htk. 13.4.4.0 nu var sognets største gård, til faderen. I 1811 købte D. J. Wesenberg den til Koldinghus hørende urte- og køkkenhave, ligesom han erhvervede retten til ørredfiskeriet ved Kolding å. Desuden gav han sig af med ejendomshandel, hvilket alt i alt vidner om stor foretagsomhed.

Ved udskiftningsforretningerne optrådte D. J. Wesenberg med fasthed over for bønderne og lodsejerne. Dette viste sig især i spørgsmål om betalingen, herpå er der i det foregående nævnt eksempel. Også over for stiftamtmand Moltke kunne han ved lejlighed anslå en skarp tone: »Min pligtskyldighed mod det mig foresatte kollegium (Rentekammeret) har jeg kendt og opfyldt i 25 år, og andre kender jeg ej, ej heller er hr. kammerherre kompetent at erindre mig derom, da vi begge to direkte sorterer under kammeret og ej er dependeret af hverandre. Det har stedse været mig en pligt at vise i den kgl. tjeneste amtmændene retskaffenhed, fortrolighed og høflighed, hvorom Lundenæs og Bøvling amter kan vidne i en række af mange år, og ligeså har jeg gjort imod Dem ved de tre sidste åstedsmøder i Kvie, Vittarp og Lønne som de eneste samlinger, jeg har haft med hr. kammerherre.

Derimod har hr. kammerherre ved sidste møde på Hennegaard i mange vidners påhør vist al uartighed, uden jeg dertil har givet anledning, eller at det Dem tilkommer, thi om vi i tjenestesager er af ulige meninger, så berettiger os dette ikke til at være uartig, men kammeret er den, som bør kende på vore meningers rigtighed eller urigtighed.

Vi står begge i civil etat!«

Den omtalte uartighed var, at Moltke havde sagt, at Wesenberg snakkede lige ud, som han tænkte.

Efter at den i landboreformernes historie så velkendte *C. D. Reventlow* i 1788 havde udarbejdet en betænkning angående hoveriet, lod han denne forelægge for en kreds af proprietærer og landinspektører for at høre deres mening om betænkningen. Blandt de sidstnævnte var *D. J. Wesenberg*. Han var undervejs til forretninger, da han modtog Reventlows betænkning med anmodning om at afgive sin udtalelse herom snarest muligt. Hans svar er dateret Stavning den 23. marts 1788, og den 2. april forelå resultatet, omfattende 40 sider folio, hvoraf ca. halvdelen var et selvstændigt hoveriforslag, dateret fra Ø. Jølby. Han sigter med sit forslag særlig til de jyske forhold, som Reventlow kendte mindre godt, men som Wesenberg havde gode forudsætninger for at kunne udtale sig om, da han her havde »arbejdet i 16 år og idelig med jordegodsejere haft at bestille«. Han vender sig imod den af Struensee givne hoverianordning af 1771, der fastsætter hoveriet i forhold til hartkornet, som i magre jyske egne var så lavt sat, at en godsejer på dette grundlag ikke ville kunne få tilstrækkeligt hoveri til hovedgårdens drift. De nærmere enkeltheder i forslaget, som ikke her skal fremdrages, vidner om Wesenbergs erfaringer og nøgterne vurderinger. Han tager ikke skarpe standpunkter, således som det forekom hos betænkningens kritikere, eksempelvis forannævnte *Andr. C. Teilmann*, hvis karakteristik er nævnt som eksempel på »reformmodstandernes grove skrivemåde«. Wesenberg søger i sit forslag »at dele sol og vind lige mellem godsejer og fæstebonde – begge er mine brødre, og intet kan friste mig at hælde mere til den ene end til den anden side«.

Sin egen personlige samfundsplacering mere end antyder han i sit forslag ved at oplyse om, at hans gård er

»i størrelse lige med mange herregårde, ikke mange er dobbelt så store og få er fire gange så store«. Han holdt 12 tjenestefolk til gårdens drift, og hvis hovedgårdene gjorde ligeså, behøvede de kun »få eller slet ingen bønder«.

Daniel J. Wesenberg var uden tvivl en dygtig mand, der som landmåler og stiftlandinspektør gennem mange år fik sit navn, mere end nogen anden, knyttet til udskiftningen i Ribe amt. Først i 1828 fik han højt bedaget sin afsked og døde i 1830 i Kolding.²⁸⁾

Utrykte kilder

Landsarkivet, Viborg.

Ribe stiftamts ark.

Dok. og br. fællesskabets ophævelse og udskiftningen vedkommende 1764-86	pk. 1-7
Do. 1787-88	- 1
Do. 1787-90	- 1-2
Landvæsenskommissionsforretninger 1782-1819	- 1-3
Dok. vedr. udskiftningen 1782-1804	- 1
Landvæsenskommissionsforretninger og bilag 1786-1846	- 1-5
Do. 1787-1822	- 1
Do. 1789-1805	- 1
Indk. br. ang. udskiftnings- og landvæsenskommissionssager	- 1-4
Landvæsenskommissionssager 1843-51	- 1
Ribe hospitals ark. Div. dok. 1518-1778	- 1

Rigsarkivet.

Rtk. ark. 2485.6-19.

Indberetn. om forbedringer i landvæsnet og fællesskabets ophævelse. Riberhus amt 1774-96	pk. 1
--	-------

Kildematerialets omfang, karakter og registrering vanskeliggør en udførlig notering af henvisninger. For at bøde herpå er der i teksten tilstræbt at give en fyldig datering af sagerne, så det dermed skulle være muligt at finde det pågældende dokument.

Trykte kilder.

I Historisk Samfunds årbøger findes flere artikler om udskiftninger i amtet. Der henvises til de foreliggende registre til årbøgernes indhold. Desuden er der i de mange sognebøger, hvoraf nogle er nævnt i Henvisninger og noter, ofte udførlige artikler om udskiftningen.

Udskiftning i Riberhus amt

Henvisninger og noter:

1) Troels Fink: *Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770* (1941) er et grundlæggende arbejde, der dog bygger på en særlig sønderjysk lovgivning og administrativ praksis. Harald Nielsen: *Over-sigt over udskiftningen i det forrige Skanderborgske rytterdistrikt (o. 1770–1820)* omhandler og uddyber ligeledes et større antal udskiftninger. (Jyske Saml. 1954, s. 27 f.). C. Rise Hansen og Axel Steensberg: *Jordfordeling og udskiftning* (1951) behandler i videnskabelig form udskiftningen i tre sjællandske landsbyer. 2) Danske Lov 3. bog 13. kapt. 13. art. 3) Forordning af 23. maj 1723. 4) Do. 29. dec. 1758. 5) Do. 18. april 1732. 6) Do. 28. dec. 1759. 7) Do. 8. marts 1760. 8) Do. 30. novb. 1751. 9) Do. 15. maj 1761. 10) Do. 28. juli 1769. 11) Do. 13. maj 1776. 12) Do. 23. april 1781. 13) Således Skodborghus i Vejen sogn og Visselbjerg i Alslev sogn. 14) Rtk. 2485.6–19. 15) Når udskiftningen undertiden betegnes som en *revolution*, f. eks. af S. Alkærsig i »Vejen Sogn« og »Askov i Malt herred«, synes denne karakteristik ikke at gælde for amtet som helhed, idet udviklingen var jævnt fremadskridende, også inden for de enkelte sogne. 16) Ribe Bys Historie I, 47 f. 17) »Gamle Mandø har ellers den uforlignelige ære, at det var den store dronning Dagmars reddeplads, hvortil hun strandede efter hendes store havsnød, som der og siges, at hun til evig amindelse bortgav til Mandø land de enge, som ligger uden for Riber Holme, som endnu kaldes *Mandø hølade*«. (Jyske Saml. 4. rk. 1. bd., 196). 18) F. R. A. 1918, bd. 4, 712 f. 19) Se H. K. Kristensen: »Ovtrup sogn«, 156 f. 20) Den kendte historie, at Hans Gundorf engang skulle have væddet med en anden om, hvem der kunne skrive sit navn bedst med bind for øjnene, og derefter fik modparten til at underskrive et gældsbevis, er vel næppe troværdig, men snarere at betragte som et folkeligt udslag af skepsis og misundelse, som Hans Gundorf på anden måde kunne have gjort sig fortjent til. 21) Vald. Andersen: Hærvejsognet Læborg, 155 f. 22) Fridlev Skrubbeltang: Den danske Husmand I, 49 f. 23) Henrik Larsen og S. Alkærsig: Askov i Malt herred, 99 f. 24) Andr. C. Teilmann fik mod at betale 2000 rdl. sit nobilitetspatent udstedt den 31. marts 1751. Prisen var høj, men adelsskabet gjaldt også brødrene Tøger Reenberg Teilmann og Morten Teilmann. 25) Rtk. 2485.6–19. 26) Ribe Katedralskoles indbydelsesskrift 1825, s. 21. H. K. Kristensen har i sin »Øster Horne Herred«, 128 f udførligt omtalt Andr. C. Teilmann. 27) Vejle Amts årbøger, 1930, 92 f. 28) Hugo Matthiassen: Fæstning og Fristed, 222. B. Wesenberg: Slægten Wesenberg, 47. Kria. 1909. Fridlev Skrubbeltang: Et jysk hoveriforslag fra 1788. I Festskrift til Knud Fabricius 1945.

Den skematiske oversigt over de her omhandlede

104 udskiftninger viser:

By udskiftet	80
Gård(e) udskiftet	23
Bymark udskiftet	52

Udskiftning i Riberhus amt

Eng, marsk udskiftet	33
Hede, overdrev udskiftet	34
Udskiftning ønsket af by	27
» ønsket af enkeltmand	24
» ønsket af godsejer, præst	21
» uønsket af en eller flere	15
» uønsket p. g. a. bekostningen	5
» begrundet af skeltrætte	6
» begrundet af uenighed om græsningsret	4
» foretaget af beboerne selv	10
» utilfredshed med	13
» revideret efter utilfredshed	8
» manglende respekt for	1
Problemer angående udskiftningskort	4
Gårde udflyttet	69
Huse udflyttet	38
Udskiftninger i V. Horne herred	19
» » Skads herred	34
» » Riberhus m. fl. birker	20
» » Malt herred	22
» » Gørding herred	9
1760–1769 foretoges	5 udskiftninger
1769–1776 »	31 »
1776–1781 »	27 »
1781–1792 »	32 »
1792–1848 »	9 »

12 Bobol Føvling sg.	1770	×	×	×	×	1	×	×
13 Brøndum	1771-							
	1784	.	.	×	.		×	
14 Bækboelling Føvling sg.	1787-				×			×
	1789	.	.	×	×			
15 Darum	1766	×		×		×		×
	1784-							
16 Drostrup Læborg sg.	1786	×	×	×	×	4 1	×	×
	1777-							
17 Faaborg	1802	×	×	×	.	2 1	×	×
	1778-							
18 Farup	1782	×	.	.	.			×
	1804-							
19 Farup udejerene	1848		.	.	.			×
	1778-							
20 Faurholt Seem sg.	1785	.	.	.	×	2	.	×
	1779	×	×	×	×		×	
21 Forum Brøndum sg.	1793	.	.				×	
22 Galstho Starup sg.	1770	×		×	×		×	
	1790	×	.	.	×			×
23 Gammelby Jerne sg.	1778-							
	1787	×	×	×	×	1	×	×
24 Gammelby Læborg sg.	1777-	×	×	×	×	6	×	×
	1782-							
25 Gjesing Brøndum sg.	1779	×	×	×	×		×	×
	1781-							
26 Gredsted Gørding Jernved sg.	1786	×	×	×	×	6	×	×
	1788	×	×	×	×		×	

